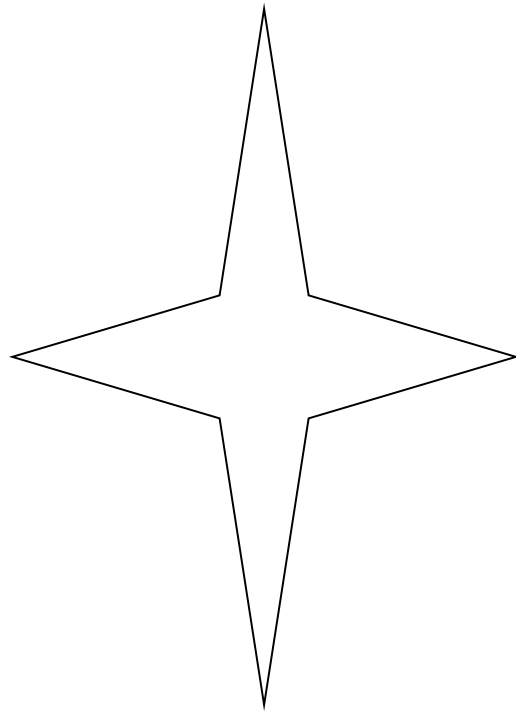

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КАФЕДРА СУСПІЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ НАУК

М. М. Самуйлік

ФІЛОСОФІЯ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Одеса-2023

Автор:

кандидат політичних наук, доцент М. М. Самуйлік.

Рецензент:

завідувач кафедри міжнародних відносин та права державного університету «Одеська політехніка», кандидат філософських наук, доцент **І. М. Чистякова**

Конспект лекцій з філософії призначений для аудиторних і дистанційних занять зі студентами Одеського державного аграрного університету денної та заочної форм навчання. Він містить лекції з тем курс, список використаної та рекомендованої літератури. У цьому виданні студенти знайдуть відповіді на важливі питання філософії її минулого і сучасного.

Рекомендовано до видання науково-методичною радою Одеського державного аграрного університету. Протокол №1 від 1 вересня 2022 року.

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Змістовий модуль 1. Філософія, її історія та онтологія.	5
Лекція 1. Філософія, її проблеми та роль у суспільстві	5
Лекція 2. Історичні етапи становлення й розвитку світової філософії.....	12
Лекція 3. Розвиток філософії в Україні.....	36
Лекція 4. Проблеми буття, матерії та свідомості у філософії.....	44
Змістовий модуль 2. Філософська теорія та соціальна філософія.....	55
Лекція 5. Діалектика як філософське вчення про розвиток світу.....	55
Лекція 6. Пізнання. Наукове пізнання	64
Лекція 7. Проблема суспільства в філософії.....	72
Лекція 8. Особистість як предмет філософського аналізу.....	85
Список використаної та рекомендованої літератури.....	111

ПЕРЕДМОВА

Філософія – одна з найдавніших наук, що виникла ще в VI столітті до нашої ери, тобто існує понад 2500 років. Її призначенням був пошук відповідей на питання про оточуючий людину світ, його будову та долю в майбутньому. Пошук відповідей на ці та деякі інші питання свідчить про те, що філософія виникла як наука, а наука в свою чергу виникла як філософія. Йдеться про те, що філософія в той час була нероздільною з людським існуванням, Тобто, в реальному житті була осмисленням повсякденності, внесенням розуміння всього сущого як єдиного. Етимологічне її визначення як любов до мудрості починається з роздумів над своєю долею та смыслом життя. Саме прагнення до мудрості, заняття мудрістю є проявом процесу життя і тому не може бути відірваним від самого життя. У стародавньому світі філософія розглядалась як "наука наук". Вперше Арістотель в IV ст. до н.е. виокремлював у філософії теоретичну (умоглядну), практичну і поетичну (творчу) її частини. Так виникла наука взагалі. У викладанні філософії накопичений значний досвід, Вона отримала активний розвиток, стала авторитетним джерелом знань особливо необхідних для кожної людини в сучасну епоху нових реформ, воєнного протистояння з Росією та створенні дієвої системи національної безпеки. Мета навчальної дисципліни – навчити студентів філософським основам сучасного розуміння світу. Формування наукового світогляду, розвинених особистісних якостей, активної життєвої позиції; розуміння студентами свого місця і ролі в суспільстві, визначенні своїх ціннісних орієнтацій; формування якостей патріота України та сучасного фахівця аграрного виробництва. У результаті вивчення навчальної дисципліни здобувач вищої освіти повинен знати: основні положення теорії філософії та її історії, методологічні основи розвитку філософської науки; розуміти сутність, структуру, функції онтології, гносеології, соціальної філософії, філософії науки та культури; вільно орієнтуватися в сучасній філософській літературі. Вміти: здійснювати філософський аналіз актуальних сучасних проблем розвитку особистості, суспільства та ринкових аграрних відносин; використовувати отримані знання з філософії при вирішенні професійних завдань; обгрунтовано висловлювати свою власну позицію до сучасної суспільно-політичної ситуації, соціальних процесів у державі; аналізувати навчальну та навчально-методичну літературу і використовувати її.

Посібник буде цікавим й корисним всім, хто вивчає філософію, прагне до самоаналізу та бажає розібратися у складних процесах соціально-політичного життя країни.

Змістовий модуль 1. Філософія, її історія та онтологія

Лекція 1. Філософія, її проблеми та роль у суспільстві

План.

1. Філософія та світогляд. Філософія як теоретичне світорозуміння.
2. Об'єкт, предмет, функції філософії.

Мета лекції: розглянути філософію як особливу сферу людського знання і пізнання, що виникла на основі світоглядних пошуків та орієнтацій людини, що постають як необхідність з погляду людського життєвого вибору та самоствердження.

1. Філософія та світогляд. Філософія як теоретичне світорозуміння.

Філософія – одна з найдавніших галузей знань. Вона виникла у VI столітті до нашої ери, тобто існує понад 2500 років. Її завжди цікавили питання щодо створення світу, його минулого та майбутнього. Чи є перспектива існування, яке місце і роль в цьому займає людина?

У пошуках відповідей на ці та деякі інші питання і виникла філософія. Саме слово «філософія» перекадається з грецького як любов до мудрості або любомудрість. Вперше цей термін використав відомий давньогрецький мислитель Піфагор у V ст. до н. е. На його думку філософи – це люди які прагнуть до мудрості. Доцільно поставити запитання, чому не мудріці. Представляється, що досягти мудрості могли тільки боги.

(Піфагор у V ст. до н. е.)

Запровадження терміну в європейській культурі належить Платону. Сенса філософії він вбачав у пошуках істини, в їх пізнанні. Таким чином філософія – це пошук істини, прагнення до мудрості та до знань. Першопочаткове поняття філософії вживалось у ширшому значенні ніж зараз. Це був синонім науки та теоретичної думки загалом. За змістом філософія включала до себе всю сукупність знань про світ і людину. Першу спробу класифікувати знання та віділити філософію як окрему галузь здійснив Арістотель. Таким чином філософія виникла як форма світогляду та є його основою. У систему людських знань термін «світогляд» був запроваджений нім. філософом І. Кантом. У

найелементарнішому розумінні слова світогляд – це сукупність поглядів людини на світ і сенс життя. Світогляд – найважливіший феномен духовної культури. ядро індивідуальної і суспільної свідомості, результат духовного засвоєння людиною себе та світу.

Видатні засновники та класики світової філософії.

(Платон у V ст. до н. е.)

(Арістотель 384р. до н. е.)

Світогляд – це система поглядів на світ і місце в ньому людини, на ставлення людини до дійсності, що її оточує, та до самої себе, тобто найбільш узагальнені погляди на світ, сенс життя, на мету людської діяльності.

Структуру світогляду становлять і виконують у ньому важливу роль такі елементи:

а) Емоційно – психологічний компонент. Це світовідчуття: допитливість,

здивування, трепет, захоплення, тривога, страх, відчай, невпевненість, пригніченість, самотність, горе тощо.

б) Логічно - понятійний компонент або світорозуміння як система загальних понять, суджень та умовиводів про світ в цілому і про місце людини в ньому.

Таким чином Світогляд – це найбільш загальні погляди на світ і місце в ньому людини. Його провідним компонентом виступає світорозуміння.

Світорозуміння може бути буденним і теоретичним. Буденний світогляд – це початкова стадія розуміння особистістю і суспільством світу, Він представляє собою ідеї, погляди та переконання на основі емпіричних знань про світ і суспільної психології, що проявляється відчуттями, настроями, звичаями і традиціями, джерелами яких є життєвий досвід людей та їх знання.

Теоретичний світогляд – вищий етап у розвитку світогляду. Він спирається на знання законів, наукові теорії і принципи та відображає суспільне буття в його істотних зв'язках і закономірностях, виявляється як сутнісний компонент філософії та є її основою.

Таким чином філософія є теоретичним світорозумінням, вченням про загальні принципи буття та пізнання, про відносини людини до світу, системою її поглядів на світ в цілому.

Світогляд – утворення інтегральне. Головне в ньому – узагальнені буденні або життєво – практичні, професійні та наукові знання. Проблема світогляду в цілому є проблемою рівня духовності особистості та суспільства. Розвиток світогляду, його удосконалення – послідовний та спадкоємний процес. Історичними типами світогляду виступають: міфологічний, релігійний, філософський. Історично першим був міфологічний світогляд. Це погляди, уявлення, переконання, ідеали стародавньої людини про світ в цілому та своє місце в ньому, які виражені в міфах, казках, героїчному епосі, легендах, історичних переказах. Міф перекадається з грецької мови як «оповідь», «розповідь», «сказання». Це оповідь, що пояснює походження певних елементів світобудови чи світу загалом. Він є в певній мірі фантастичною вигадкою, що пояснює походження, або сутність якого-небудь предмету чи явища шляхом приписування йому людських понять і властивостей. У міфах людина насамперед прагнула відповісти на так звані космічні питання: походження та будова всесвіту; виникнення та сутність найбільш важливих явищ природи. У міфах відображались думки про майбутню загибель світу та можливе його відродження. Значна увага приділялась питанням походження людини, її народження та смерті, труднощам та випробуванням що стояли на її життєвому шляху. Внаслідок історичного розвитку людської діяльності, розростання сфери соціально – культурних процесів з ускладненням форм життя міфологічна премудрість перестала задовольняти людину. Міф як специфічний ступінь суспільної свідомості поступово розкладається із нього виокремлюється ціла низка напрямів духовної діяльності: мистецтво, фольклор і релігія.

Релігійний світогляд – це другий історичний тип світогляду. Умовами для його формування стали: перехід від первісного ладу до рабовласницького

суспільства, певні досягнення в організації суспільного виробництва, передусім в розподілі праці, зокрема виділення розумової праці, виникнення релігії. Виникає поняття "релігія" (від лат. religio — зв'язок), з латинської означає благочестя, святиня, предмет культу. Це віра в існування надприродних сил, або сили (Бога, богів, Абсолюту, Космосу тощо), що здатні за переконанням впливати на Всесвіт та на долю людей. Етапами її еволюції були первісні вірування (тотемізм, магія, фетишизм, анімізм, магія, шаманство), національні релігії (іудаїзм, індуїзм, синтоїзм, даосизм, конфуціанство, світові релігії (буддизм, християнство, іслам). Релігія є більш розвинутою формою світогляду, ніж міфологія. У ній буття осягається не міфічними, а іншими способами. В релігійній свідомості вже чітко розділяються суб'єкт і об'єкт, долається характерна для міфу неподільність людини і природи. Світ роздвоюється на духовний і тілесний, земний і небесний, природний і надприродний, до того ж земний починає розглядатися як наслідок надприродного. У релігії надприродний світ недоступний органам чуття, а тому в об'єкти цього світу треба вірити. За допомогою обрядовості релігія культивує людські почуття любові, добра терпимості, співчуття, милосердя, обов'язку, справедливості. Але в релігійному світогляді можуть відображатися і протилежні настрої, ідеї, фанатизм, вороже ставлення до людей іншої віри.

Філософський світогляд — це третій історичний типи світогляду. Він — спадкоємець міфологічного та релігійного світоглядів, оскільки вирішує близькі, споріднені та схожі з ними завдання світорозуміння та впливу на свідомість і поведінку людей. Філософський світогляд є теоретичним світорозумінням. Його реальні спостереження, логічний аналіз, узагальнення, підсумки, докази забезпечують пошук гармонії знань про світ з життєвим досвідом людей. Він представлений різноманіттям поглядів, уявлень, переконань, ідеалів, течій і напрямів. Може бути ідеалістичним (суб'єктивним, об'єктивним) або матеріалістичним, метафізичним або діалектичним, прогресивним або регресивним, революційним або контрреволюційним, оскільки відображає весь спектр суспільного буття. Разом з тим всі його різновиди виступають суттєвим узагальненням і конкретно-історичним віддзеркаленням дійсності. Філософський світогляд почав формуватися задовго до нашої ери на основі перших філософських вчень. На всіх етапах розвитку він був і є духовною квінтесенцією епохи. Його виникнення стало історичним переворотом у духовному житті суспільства. Він означав розрив з міфологічними поясненнями людини і світу. Філософія і релігія претендують на роль життєвого наставництва, проте релігія базується на вірі, тобто безумовному сприйнятті певних положень (догм) у якості істинних, у той час як філософія, базуючись на дискурсивному мисленні, намагається усе розглядати критично, і доводити те, що розглядається, до рівня розуміння. Їх об'єднує загальна спрямованість — дати картину світу і в ньому людину з її ставленням до дійсності, що її оточує, і з'ясувати сенс людського буття. Проте відповіді на ці проблеми представники різних видів світогляду шукають своїми шляхами. Філософія була і залишається інтелектуальною формою осмислення

світу.

2. Об'єкт, предмет, функції філософії

Як самостійна наука філософії починає складатися в середині IV століття до нашої ери, що зумовлюється, в першу чергу, якісними змінами в систематизації загальних знань про світ. Зміст предмета філософії формувався історично залежно від рівня розвитку культури. На ранніх етапах існування філософії вона містила всю сукупність знань про природу, космос і людину. Не випадково філософи античності були вченими-універсалами, вченими-енциклопедистами. Першу спробу виокремити філософію в особливу галузь теоретичного знання зробив давньогрецький філософ Арістотель (384 – 322 рр. до н. е.). Філософія на його думку – це знання, позбавлене чуттєвої конкретності, знання “про причини і початок”, “про сутність”, “про суттєве як таке взагалі”. Радикальні зміни у визначенні предмета філософії почалися наприкінці XVI – початку XVII століття, коли виникає експериментальне природознавство і починається процес відмежовування від філософії конкретних наук – спочатку механіки земних та небесних тіл, астрономії та математики, потім фізики, хімії, біології тощо. У цих умовах філософія опинилася в становищі шекспірівського короля Ліра, який на старість роздав дочкам своє царство, а вони вигнали його на вулицю, мов жебрака. Але розмежування між філософією та спеціальними науками сприяло формуванню специфічного предмета філософії. Цю специфіку можна з'ясувати через порівняння з предметами конкретних наук. Вони подібні і водночас різні. Виокремимо ряд аргументів.

Будь-яке системне знання має об'єкт і предмет. Під об'єктом розуміється те, що у дослідженні протистоїть суб'єкту, тобто свідомості, внутрішньому світові людей, як реальність у її практично-перетворювальній та пізнавальній діяльності. Предметом вважається певна цілісність, що виокремлюється з об'єкта, ті його аспекти, частини, питання які вивчаються. В одному об'єкті можуть мати свій предмет багато наук. Об'єктом філософії завжди були і є:

- 1) природа та сутність світу;
- 2) природа та сутність людини;
- 3) взаємовідносини між світом і людиною.

Предмет філософії – історично рухливий і конкретний. Він постійно вдосконалюється, уточняється і змінюється. У стародавньому світі філософія розглядалась як "наука наук", об'єднання всієї суми позарелігійних тогочасних знань. Так, Арістотель (384—382 до н. е.) виокремлював у філософії теоретичну (умоглядну), практичну і поетичну (творчу) її частини. Мету теоретичної філософії він визначав як "знання заради знання", включав до неї математику, фізику і "першу філософію", або метафізику. У послідовників Арістотеля назва "метафізика" (те, що після фізики) перетворилася на синонім філософії. Тепер цим терміном позначають також й онтологію та загальний метод, протилежний діалектиці. Метою практичної філософії Арістотель вважав "знання заради

діяльності" і включав до неї етику, економіку і політику, а поетичної — "знання заради творчості", тобто поетику, риторику, мистецтво. Таке її розуміння зберігалося тривалий історичний час. Навіть в середині XVII ст. знаменитий французький філософ і математик Р. Декарт стверджував: "Вся філософія подібна до дерева, коріння якого — метафізика, стовбур — фізика, а гілля, що виходять з цього стовбура, — всі інші науки, котрі складаються з трьох головних: медицини, механіки і етики.

Поступово від філософії "відгалужувалися", набували відносної самостійності механіка земних і небесних тіл, астрономія, математика, фізика, біологія, інші науки. Одночасно самовизначалась і сама філософія. Вже у стоїків (IV ст. до н.е.) філософія починалася з логіки, а етика вважалась головним вченням про осмислення долі людей та їх ставлення до вічного і нескінченного світу.

Засновник німецької класичної філософії І. Кант розумів філософію як вчення про єдність істини, добра і краси, а Г. Гегель включив до даної системи логіку, філософію природи і філософію духу. Представник матеріалістичного напрямку в німецькій філософії Л. Фейєрбах вважав єдиним, універсальним і вищим предметом філософії вчення про людину. Представники матеріалістичного напрямку доводили, що предметом філософії є найзагальніші закони розвитку природи, суспільства і свідомості людей.

Наповнення все новим змістом предмета філософії триває і в наш час. Відбувається це тому, що філософська думка розвивається і збагачується, але зберігає при цьому спадковість знань. Об'єкт її вивчення невичерпаний. Реалізується він в предметі філософії та в сучасному розумінні включає:

- онтологію — вчення про буття;
- гносеологію — вчення про пізнання;
- аксіологію — вчення про природу цінностей, їх місце в реальності, про структуру ціннісного світу, тобто про зв'язки різних цінностей між собою, з соціальними і культурними факторами і змістом особистості;
- методологія— вчення про систему принципів і способів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності;
- логіка — вчення про форми мислення, засоби доказу і спростування, про загальнозначущі форми і засоби мислення, необхідні для раціонального пізнання;
- соціальна філософія — вчення про суспільство та особистість;
- етика — вчення про мораль як форму суспільної свідомості;
- естетика — вчення про прекрасне, ставлення людини до світу з точки зору високості — низькості, прекрасного — негідного, трагічного — комічного та її художньої діяльності;
- історію філософії;
- філософські питання науки взагалі та окремих наук, у тому числі і військової науки.

Таким чином, філософія — це теоретичне світорозуміння, вчення про загальні принципи буття і пізнання, про ставлення людини до світу, система узагальнених поглядів на світ в цілому і своє місце в ньому.

Функції філософії

Філософія як особливий вид духовної діяльності безпосередньо пов'язана з пізнанням та суспільно – історичною практикою людей, а тому виконує різноманітні функції. Функції філософії – це її роль у житті суспільства, відношення до інших галузей людського знання і сфер життя, на які вона має відповідний вплив. Найважливіші з них такі:

Гуманістична функція філософії стверджує гідність особистості, її права на свободу щастя, прояв усіх своїх здібностей, на життя в суспільних умовах, які гарантують її всебічний гармонійний розвиток. Містить знання про цінності, ідеали і норми цивілізованої поведінки, культури.

Аксіологічна функція філософії допомагає людині у визначенні цінностей життя, системи моральних і гуманістичних принципів та ідеалів, смислу життя. І цінність філософії в цих пошуках полягає не в тому, що вона має готові відповіді на гострі питання сучасності, а в тому, що, узагальнюючи практичний, інтелектуальний і духовний досвід людства, як справжню мудрість поколінь, з одного боку, застерігає, а з іншого – пропонує.

Пізнавальна або гносеологічна функція полягає в аналізі, узагальненні, систематизації, вивченні та поясненні явищ світу.

Виховна функція. Філософія прагне до формування світоглядних та морально – естетичних принципів і норм в життєдіяльності людини. Вона прищеплює інтерес і смак до самовиховання, сприяє посиленню потягу людини до самовдосконалення, творчого підходу до життя, пошуку його сенсу.

Евристичною функцією (евристика з грецьк. – відшукую, відкриваю) філософія сприяє зростанню наукового знання, стверджує можливість і дійсність наукового прогнозування, бере участь у створенні окремих наукових гіпотез і теорій; є вченням про методики пізнання і діяльності, способи і форми їх застосування на практиці.

Координуюча функція філософія забезпечує відбір оптимальних методів наукових досліджень, виключає їх протиставлення, недооцінку або переоцінку.

Інтегруюча функція філософія бере участь у створенні синтезуючих, проблемних наук (наприклад, біофізики, еволюційної генетики, екології, соціальної екології, онкології, військових тощо), виступає найзагальнішим інтегратором наукового знання, сприяє перетворенню окремого наукового стилю мислення на діалектичний стиль через введення в науку своїх понять, категорій, принципів, законів.

Методологічна функція філософії полягає у розробці нею загальних методів пізнання, їх нормативних принципів, в обґрунтуванні понять і теорій наукового знання, пізнання світу, його законів і закономірностей.

Лекція 2. Історичні етапи становлення й розвитку світової філософії

План

1. Головні етапи розвитку світової філософії.
2. Панорама сучасної світової філософії.

Мета лекції: розглянути філософські системи найбільш видатних представників світової філософії. Проаналізувати творчий шлях, основні роботи та філософські концепції кожного мислителя.

1. Головні етапи розвитку світової філософії.

Реальний процес виникнення, розвитку і поступової зміни філософських ідей вивчає особлива галузь знання – історія філософії. Кожна епоха має свою філософію, історичний тип філософствування. Так, в античну епоху склався споглядальний тип, коли суб'єктом пізнання сприймався індивід з природною почуттєвістю, здатний сприймати і видтворювати світ ідеально. Потім виник умоглядний тип, орієнтований на іраціональні і надприродні джерела пізнання (інтуїція відкриття), характерний для релігійної та релігійно-містичної філософії. У середині XIX століття сформувався діяльний тип філософствування, коли філософія почала розглядатись як знаряддя перетворення світу. І, нарешті, найновіший, соціально-екологічний тип, який виступив надійним фактором реального порушення вікової суперечності між людиною і природою. Цей тип філософствування успадкував в собі велику гуманістичну силу філософії. Історія філософії нараховує понад 2500 років. Своїм корінням вона сягає в сиву давнину VI століття до нашої ери. Ця епоха відкрила людству Конфуція, Лао-цзи, Платона, Арістотеля та інших видатних мислителів, які вперше спробували в систематизованому вигляді описати світ, встановити закономірності його розвитку. Історія філософії нараховує ряд етапів

1. Філософські уявлення Давнього світу.
2. Філософська думка середніх віків.
3. Філософія епохи Відродження.
4. Філософська думка Нового часу.
5. Філософські теорії XIX століття.
6. Філософія XX– XXI століть.

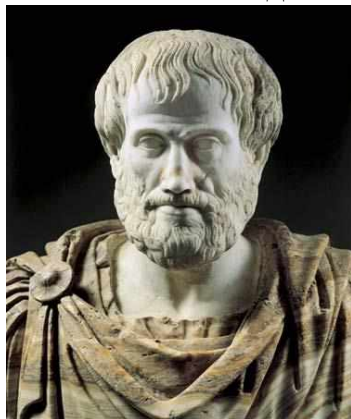
1. Філософські уявлення Давнього світу

Перші філософські ідеї та перший історичний тип філософствування сформувались майже одночасно в трьох центрах стародавньої цивілізації: Китаї, Індії, Греції. Однак, найбільш примітним є генезис античної філософії II ст. до н.е. – V ст.н.е. Це була наївна і стихійна філософія, у якій в процесі виникнення зароджувались майже всі філософські напрямки, течії та школи. Вона стала колыскою європейської філософської думки. Слово «античний» в перекладі з латинської означає «давній». Але у звуженому й усталеному вживанні воно означає початок європейської культури та цивілізації, греко – римський давній світ. Зауважимо, що поняття «антична філософія» ширше від поняття «давньогрецька філософія», бо охоплює, крім давньогрецької, ще елліністичну, римську й олександрійську філософії. Отже, антична філософія є першою історичною формою європейської філософії. Класичний характер розвитку античної філософії виявився, зокрема у тому, що в ній виразно продемонстровано логіку розвитку людського мислення. Розпочинається антична філософія з появи натурфілософських ідей та шкіл у Стародавній Греції. Натурфілософія – це філософське осмислення природи («натура» - лат.). Грецькою мовою слово природа звучить як «фізис», тому таку філософію у Стародавній Греції називали «фізичною», а філософів цього періоду – «фізиками». Першим філософом Стародавньої Греції, за загальним визнанням, був Фалес із Мілета (624- 526 рр. до н.е.). Від нього до нас дійшло дві тези: «Усе із води» та «Усе має душу». Філософом Фалеса називають не лише тому, що мислитель висунув думку про першопочаток («архе») світу, а насамперед тому, що він почав це обґрунтовувати, доводити, посилаючись на те, що без води немає життя, що агрегатні стани води (тверде тіло, рідина та газ) вичерпують можливі стани природної речовини. Друга теза засвідчує, що Фалес, замислювався і над причинами змін та рухів, що відбуваються у природі, і шукав такі причини у внутрішній природі речей. Учень Фалеса – Анаксимандр (610-546 рр. до н.е.), стверджував, що «архе» саме по собі не схоже ні на що; це – «апейрон», невизначене та безмежне. Думка Анаксимандра була проникливою, але вона не могла задовольнити людей того часу через неможливість пересвідчитись у реальному існуванні «апейрона». Третій представник мілетської школи Анаксимен (585 – 525 рр. до н.е.) синтезував ідеї своїх учителів: початок буття має бути досить невизначений, але доступний для сприйняття, необхідний для життя і рухливий. На думку Анаксимена, саме таким є повітря, яке він і визначив як першопочаток усього. Діячі мілетської школи висловлювали продуктивні ідеї у сфері інших питань, наприклад Фалес був видатним математиком та астрономом. І все ж головний їх здобуток – розроблення ідей про світобудову, так розроблення, що виявляє рух людської думки від конкретного через абстрактне до поглибленого усвідомлення реальності.

Другим після Мілета осередком давньогрецької філософії було місто Ефес – батьківщина філософа Геракліта (бл. 530-470 рр. до н.е.). Йому належить філософський твір «Про природу». Твір складався із трьох частин: про всесвіт,

про державу, про бога. Вихідним пунктом вчення Геракліта було уявлення про мінливий характер усього існуючого. Він уподібнював світ річці: в одну і ту ж ріку ми вступаємо і не вступаємо, оскільки на тих, що заходять, набігають все нові і нові води. Першоначалом світу є вогонь – із усіх природних речовин тільки вогонь найбільш рухомий і мінливий. Із вогню виникають, за Гераклітом, не тільки звичайні матеріальні тіла, але і душі. Душа – це найменш вологий, сухий вогонь. Наївною і геніальною одночасно була думка Геракліта про боротьбу протилежностей. Вона – головний закон світобудови, причина усілякої зміни. Отже, Геракліт – не тільки стихійний матеріаліст, а й стихійний діалектик. Від його вчення бере свій початок перша історична форма діалектики – антична.

Засновником атомістичної концепції будови матерії став Демокріт (бл. 460-370 рр. до н.е.) – філософ і вчений-енциклопедист. Йому належало близько сімдесяти творів на моральні, природничо-наукові, математичні, технічні, філософські теми. “Про мужність”, “Про природу”, “Про розум” і т.і. Жоден з них не дійшов до нас. У Демокріта в основі світобудови два начала - атоми (буття) та пустота (небуття). Пустота – умова існування усіх тіл та їх руху. Вона нерухома і безмежна, не впливає на тіла, Буття – це сукупність нескінченного числа малих атомів. Атом, вчив Демокріт, є самостійна частинка речовини. Він не сприймається почуттями, вічний, незмінний, тотожний сам собі, всередині нього не відбувається ніяких рухів, він не має частин. Нескінченне різноманіття речей і тіл Демокріт пояснював нескінченим різноманіттям форм атомів. Рух – найважливіша властивість як атомів, так і усього реального світу. Атоми парять у пустоті подібно порошинкам у сонячному промені. При зіткненні вони змінюють напрямок свого руху. Рух притаманний атомам від природи, він вічний. Отже, Демокріт розширив закон збереження буття, відкритий елеатами, на закон збереження буття і руху. Таким чином, його атомістична концепція будови матерії лягла в основу подальшого розвитку теоретичного природознавства, а філософія стала прототипом європейської матеріалістичної думки. Засновником системи об'єктивного ідеалізму є Платон.

(Платон)

До неї входять онтологія (вчення про буття), теологія (вчення про бога), космологія (вчення про світ), космогонія (вчення про походження світу), психологія (вчення про душу), гносеологія (вчення про пізнання), етика (вчення про моральність) і соціологія (вчення про суспільство). Всі елементи цієї системи — єдине ціле, скріплене оригінальним вченням про ідеї. Платон вперше виявив у

історії філософії два різновиди філософів, яких пізніше стали називати матеріалістами та ідеалістами. Себе він відносив до останніх. За його вченням, світ чуттєвих речей не є світом того, що істинно існує: чуттєві речі безперервно виникають, гинуть, рухаються, у них немає нічого сталого. Справжня їх суть у безтілесних позачуттєвих формах, які досягаються розумом. Платон називав їх видами (ейдосами), інколи — ідеями. Вони існують у деякому ідеальному світі — безтілесному і безчуттєвому, вічному і позмінному, який завжди є і ніколи не породжується. Ідеї теж вічні, незмінні, не залежать від умов простору і часу. Кожному класу чуттєвих предметів у ідеальному світі відповідає певний ейдос. Приймає ейдоси на себе матерія (за термінологією Платона — хора). Вона у нього мертва, недоступна для пізнання, але вічна, ідеями не твориться. Матерія — джерело множинності, одиничності, вічності, мінливості, смертності та народжуваності, природної необхідності, зла та несвободи. Отже поряд з ідеями філософ визнавав існування іншого самостійного начала — матерії, хоч і зводив її роль до пасивної неістотності, тобто був у філософії ідеалістичним дуалістом. Протиставлення матерії та ідей у філософії Платона доповнюється протиставленням тіла і душі. Тіло смертне, душа безсмертна і безтілесна. Тіло — вмістилище душі. Душа складається з трьох ієрархічно упорядкованих частин: вищої — розуму (в голові), середньої частини — волі та благородних бажань (у грудях), нижчої частини — потягів і чуттєвості (у черевній порожнині). Відповідно до того, яка з них переважає, людина орієнтується або на підвищене і благородне, або на погане і низьке. На підставі вчення про три частини душі, Платон створив модель ідеальної держави. У цій моделі розумній частині душі відповідають правителі — філософи; афективній (емоційній) — воїни (стражі); чуттєвій — землероби та ремісники. Таку державу Платон вважав найкращою, тому що вона мудра мудрістю своїх правителів — філософів, мужня мужністю своїх воїнів, розсудлива покійністю населення і справедлива тим, що в ній всі роблять свою справу і не втручаються в справи інших. Платонівська ідеальна держава утопічна. Правильними Платон визнавав монархію й аристократію, а демократію, олігархію, тиранію називав спотвореними. І якщо в діалозі "Держава" він припускав можливість існування справедливої держави, то в більш пізніх творах пов'язував її з далеким минулим — ідеальними державами, які колись процвітали, але потім загинули.

Нові принципи тлумачення світу запропонував учень Платона Арістотель (384-322 до н.е.). Він був переконаним прибічником його вчення, але потім став на позиції його критики. "Платон мені друг, але істина дорожча," — заявив пізніше філософ. З 343 р. до н.е. Арістотель жив при дворі македонського царя Пилипа вихователем його сина Олександра. В 335 р. до н.е. він повернувся в Афіни, де створив свою філософську школу — Ліцей. Філософські твори Арістотеля відомі під загальною назвою "Метафізика". Сам він свою філософію метафізикою не називав, та й слова такого в його час не було. Дослідники історії філософії вважають, що в I ст. до н.е. систематизував рукописи Арістотеля видатний його видавець і коментатор, голова періпатетиків Андронік Родоський. Він розмістив книги Арістотеля з філософії після творів з фізики і, не знаючи як їх назвати, позначив словами: "Те, що після фізики" ("мета" - грецьк. — після). Так утворилось

нове слово – “метафізика”, що набуло згодом широкого розповсюдження в філософії. В “Метафізиці” чотирнадцять книг.

У Арістотеля філософія ще не виділялась достатньо чітко з усієї сфери знання. Він відрізняв “першу філософію” і “другу філософію”. “Друга філософія” - це фізика, предметом якої є матерія і рухомі, мінливі “чуттєві сутності”. Предмет “першої філософії” (пізніше названої “метафізикою”) - не природа, а те, що існує понад неї: нематеріальні самостійні причини і надчуттєві нерухомі й вічні сутності. Ці причини і сутності, за Арістотелем, цінніші від того, чим займається фізика, тому філософія “перша”, а фізика - “друга”. “Перша філософія” більш божественна, тому що володіти нею може скоріше бог, ніж людина, а її предметом є “божественні предмети”. Арістотель називав свою філософію теологією (першим, очевидно, ввів це слово в обіг), тобто вченням про бога, але в особливому філософському його розумінні. Бог у Арістотеля лише одне з першоначал (надчуттєвих, вічних і нерухомих сутностей) і лише одна з вищих причин (нематеріальних причин). Арістотель ототожнював першоначала і вищі причини. Тому і філософію він уявляв не тільки як теологію, а значно ширше - вченням про суще взагалі, про його структуру, головне в ньому, про відношення до несущого або до небуття. Сущє (існування, буття) Арістотель розглядав на двох рівнях. Перший - це сукупність одиничних предметів, які сприймаються чуттями. Чуттєвий світ у нього цілком реальний (у Платона – “театр тіней”). При цьому всяка одинична річ має свою сутність, яка досягається розумом і тому є предметом науки. Сутності вічні, незмінні і нерухомі. Другий рівень - світ надчуттєвого буття. Він утворений з сукупності сутностей першого рівня й існує в середині нього. Отже, ключ до сущого у Арістотеля - в його розумінні сутності. Таким чином, на думку Арістотеля, існують чотири першоначала: матеріальна причина, що відповідає на запитання “З чого?”; формальна причина відповідає на запитання “Що це є?”; рухома причина, що відповідає на запитання “Звідки початок руху?”; цільова причина відповідає на запитання “Заради чого?”. Арістотель заперечував зведення матеріальної причини до інших, а формальну, рухома і цільову причини фактично звів до однієї – формально-рухома-цільової . Такою триединою причиною у нього є бог. Отже, “перша філософія” обернулася на теологію. Однак бог Арістотеля – філософський бог. Він безособовий, але жива істота. Життя бога – це діяльність його розуму, божественне мислення, духовний Абсолют, в якому суб’єкт і об’єкт співпадають, в ньому немає матерії, а предмет думки і думка про предмет співпадають, це логік, ніби то як обожнений філософ, світогляд, що мислить. В центрі ж його філософії знаходиться вчення про душу. Душу філософ визначав як здійснену можливість до життя (ентелехія) природного тіла. Душа, отже, супутниця життя (сокира душі не має), душа є скрізь, де є живе. До живого ж він відносив усе те, що відповідає хоча б одній з таких ознак: розум, відчуття, рух і спокій в просторі, рух в розумінні живлення, занепаду та росту. На їх основі він розрізняв три види душі - рослинну, тваринну і розумову. Здатність до живлення - критерій рослинної душі. Здатність до дотику – критерій тваринної душі. Оскільки здатність до відчуття не може бути без живильної здатності, то тварини володіють не тільки тваринною, але і рослинною душею. Це – дві нижчі, “фізичні” душі, але тваринна душа вища рослинної, вона включає її в себе. Де є тваринна душа, там є і рослинна, а не навпаки, тому тварин менше, ніж рослин.

Тільки бог володіє розумною душею. Людина має і рослинну, і тваринну душу. Людина – і рослина, і тварина. Бог є тільки бог. Разом з тим людина володіє і певними компонентами розумної душі. При цьому, як вважав філософ, рослинний і тваринний компоненти людської душі не відокремлені від тіла. Те ж стосується душ рослин і тварин.

Арістотель – батько логіки як систематизованої науки про мислення та його закони. Він спирався на Демокріта, Платона, інших давньогрецьких філософів, які так і не створили науки про розумову діяльність міркуючої людини. Арістотель сформулював основні закони мислення, виявив, що таке істина і що є помилка, дав визначення судженню і встановив його види, обґрунтував сутність силогізму (умовиводу), зафіксував його фігури і модуси, проаналізував докази, описав типові помилки при їх здійсненні, дослідив індукцію і аналогію. У трактаті “Категорії” Арістотель вперше узагальнив спроби передуючої філософської думки виділити найбільш загальні поняття про світ та способи його пізнання. Складена ним таблиця включала в себе категорії: сутність (субстанція), кількість, якість, відношення, місце, час, положення, стан, дія, страждання.

Невід’ємною частиною творчості Арістотеля були його погляди на суспільство і державу. Вони викладені в трактаті “Політика”. В ньому він характеризував людину як суспільну істоту, а державу – як спільноту общин общину, – як розвинену сім’ю. Ідеалом держави він вважав таке суспільство, яке опирається на приватну власність на знаряддя праці, землю та рабів, ідеалізував, таким чином, афінську державу часів Перікла. Ця держава, на його думку, являє собою кращу форму суспільства (у ті часи суспільство ототожнювалось з державою). Арістотель виділяв такі форми держави: монархія, аристократія, політія (правильні); тиранія, олігархія, демократія (неправильні). Найбільш досконалою формою державного устрою він уявляв політію. Відхилення від монархії веде до тиранії, від аристократії – до олігархії, від політії – до демократії. В основі усіх суспільних потрясінь лежить майнова нерівність. Вона має природний характер. Сама природа влаштувала так, щоб одні народжені були рабами, а інші вільними. Рабство Арістотель розглядав як обов’язкову умову існування суспільства, оскільки воно, звільняючи частину людей від виснажливої фізичної праці, дозволяло їм брати участь в управлінні державою та створювати духовні цінності. Раб для нього був “знаряддям, що розмовляє” і належить господареві, який є “суспільною твариною”. Тому рабів він виключав із складу громадян держави. Арістотель не прийняв платонівського проекту ідеальної держави. Він заперечував розчинення окремої людини в суспільстві, відстоював права індивіда та сім’ї. На його думку, тільки приватна власність зможе примирити та об’єднати всіх членів суспільства. Але олігархія і демократія обґрунтовують своє домагання влади на тій підставі, що майновий добробут – доля окремих людей, свободою ж користуються усі громадяни. Олігархія захищає інтереси заможних класів. Загальної ж вигоди жодна з цих форм не має. Він підкреслював, що відносини між бідними та багатими – не просто відмінність, а протиріччя. Найкраща держава – це таке суспільство, що зорієнтовано на середню верству вільних громадян. Там, де ця верства достатньо велика, досягається найбільша стабільність життя. Втіленням влади цієї верстви і є політія.

Таким чином, творчість Арістотеля – це вершина не тільки античної філософії, але і всього давнього мислення, найбільш широка і найбільш розроблена система пізнання. Арістотель зміг не тільки упорядкувати, але і систематизувати, узагальнити досягнення філософської та наукової думки свого часу. Він поклав початок більшості наступних філософських систем. Змістовність і розробленість філософської системи Арістотеля універсал

3. Філософія Середньовіччя

Філософія Середньовіччя у європейських країнах за своїм змістом і головною спрямованістю відрізняється безпосереднім зв'язком з християнською релігією. Християнство (одна із світових релігій поряд з буддизмом та ісламом) виникло в I–II століттях нашого літочислення у східних провінціях Римської імперії як релігія порятунку від нелюдських умов життя у появі месії (спасителя). З часом воно було пристосоване до цілей правлячих класів і на початку IV ст. перетворилось на державну релігію Римської імперії. Відносно швидкому розповсюдженню християнства серед різних соціальних і етнічних груп населення у багатьох країнах світу сприяли його космополітизм, місіонерська діяльність, абстрактність суспільно–політичних і моральних принципів, нівелювання класових і національних відмінностей. Філософська думка була призначена на виконання апологетичних функцій християнства. Захищати її від нападків властей та прибічників античного політеїзму. У такому статусі філософія перебувала протягом всього періоду патристики (від лат. – батько, у значенні “батьки церкви”), який безпосередньо передував і підготував схоластику. Найвидатнішим серед західних батьків церкви був Аврелій Августин з м. Гіппона (Північна Африка).

(Аврелій Августин (354– 430 рр.)

Його літературна спадщина вміщує декілька ряд філософських творів: “Про велич душі”, “Про свободу волі”, “Про град божий”, “Сповідь”. Останній з названих творів релігійна автобіографія Августина. Він у ньому описав усе своє життя і показав, як релігійні пошуки привели його до християнства, яке возвеличило його моральність і дало відповідь на всі його світоглядницькі питання. Безпосередня ж мета “Сповіді” полягала в тому, щоб спонукати язичників, особливо з числа освічених верхів, до навернення їх у християнство. Августин систематизував християнський світогляд, представив його цілісним і єдино вірним з теологічної точки зору, за що згодом був причислений

католицькою церквою до лику святих. Августин заклав основи нової християнської філософії.

Систематизатором ортодоксальної схоластики став Фома Аквінський (1225 – 1274 рр.). Середньовічний філософ і теолог, засновник томізму (від лат. – Тома – Фома). Народився у знатній графській сім'ї поблизу містечка Аквіно.

(Тома Аквінський)

Навчався у Неаполітанському університеті. В 1244 р. став ченцем домініканського ордену. Основною справою його життя була викладацька (паралельно їй письменницька) діяльність. Помер 7 березня 1274 р. по дорозі на Ліонський собор у монастирі Фоссануова. Фомі Аквінському суспільною думкою був присвоєний титул “ангольського доктора” за м’якість і легкість характеру, головне ж за викладання теології і багаточисленні праці. Фома відрізнявся колосальною працездатністю. Його теоретичну спадщину можна розділити на ряд груп.

До першої з таких груп необхідно віднести його різноманітні коментарі на біблійські теми. Другу складають теологічні і філософські коментарі. Особливе місце серед них займають коментарі до творів Арістотеля з логіки, фізики та метафізики. До третьої групи відносяться так звані “Спірні питання” з різних теолого-філософських тем. В них відбито полеміку, яку автору довелося вести зі своїми опонентами в Паризькому університеті та інших місцях. До четвертої групи – порівняно невеликі трактати переважно філософського змісту. І нарешті, останню групу складають найбільші й найважливіші твори Фоми Аквінського-його знамениті “Суми”. Перша з них називається “Сума істини католицької віри проти язичників” (1259 – 1264 рр.). В другій – “Суми теології” (тобто сукупності теологічних вчень) – розроблено католицьку догматику. Книга написана у 1266 – 1274 рр. і стала основним твором усієї середньовічної теології. (Теологія – богослов’я, сукупність релігійних доктрин про сутність і дії Бога, побудована в формах ідеалістичного світогляду на основі текстів, що сприймаються як божественне одкровення). Питання про співвідношення філософії і богослов’я Аквінат (так ще називали Фому Аквінського) вирішував на користь богослов’я. У Фомі наука і філософія виводять свої істини, спираючись на досвід і розум, а релігійне вчення – на одкровення, священне

писання. Він називав теологію не тільки вищою, священною наукою, але й вищою мудрістю, яка не залежить від наукового обґрунтування, однак всі без винятку науки свої висновки зобов'язані узгоджувати з нею, щоб не впасти в гріховну допитливість, згубну для людини. Згідно з цими висновками, вищим завданням астрономії, фізики, біології та інших наук Фома Аквінський вважав підкріплення положень Біблії. Філософії він відводив роль тлумача релігійних істин у категоріях розуму і спростувача всіх аргументів проти віри. Таким чином, проголосивши основою свого вчення принцип гармонії віри і знання, Фома фактично підпорядкував знання вірі, філософію теології. Філософ у Аквінського стає теологом, а теологія – філософічною. Суспільний порядок філософ розглядав як відображення порядку божественного. В такому ж контексті вирішував Аквінат проблему держави. Найбільш прийнятою її формою він визнавав монархію. Як Бог тільки один в усьому світі, як душа лише одна в тілі, як бджолиний рій має тільки одну матку, а корабель направляє волею єдиного кермового, так і державний корабель може функціонувати, якщо на чолі його стоїть єдиний правитель – Монарх. Усяка влада, за ствердженням Фоми, має божественне джерело, тому світська влада підкоряється церковній ієрархії. За наказом церкви вона повинна безпощадно карати єретиків, які руйнують цілісність релігії.

1323 року Фому Аквінського проголошеного святим. 4 серпня 1879 року папа Лев XIII визнав вчення Аквіната обов'язковим для усієї католицької церкви. В XIX і XX ст. на його засадах розвивався неотомізм в усіх своїх різновидах.

3. Філософія Відродження

Відродження (Ренесанс) – період в культурному та ідейному розвитку країн Західної та Центральної Європи (в Італії XIV-XVI століття, в інших країнах – кінець XV-XVI століття), перехідний від Середньовічної культури до культури Нового часу, що характеризується переважно гуманістичним світоглядом та антисхоластичною спрямованістю, головним же чином – зверненням до культурного спадку Античності, нібито “відродженням” його (звідси й назва). Творчість діячів Відродження була пронизана вірою у безмежні можливості людини, її волі і розуму, в ідеали гармонійної розкріпаченої особистості, краси і гармонії дійсності; зверненням до людини як до вищого начала буття; відчуттям цілісності та стрункої закономірності світобудови.

У філософії Ренесанс означав перехід від теоцентричного до антропоцентричного розуміння світу, нове відкриття Платона і Арістотеля, неоплатоніків, стоїків, епікурейців, Ціцерона та інших, подолання схематизму та апріористичних спекуляцій, врахування реальностей, зосередження уваги на питаннях практичного значення і користі. Весь цей процес був діалектичним, суперечливим і складним, здійснювався повсюдно, але в різних модифікаціях, варіантах, формах. Розпочався він з гуманістичного руху. Гуманізм – сукупність поглядів, що виражають повагу до гідності і прав людини, її

цінності як особистості, турботу про благо людей, їх всебічний розвиток, про створення сприятливих для людини умов суспільного життя. “Першим гуманістом”, “батьком гуманізму” вважається історії Франческо Петрарка (1304-1374). Великий пропагандист античної культури та освіти, у них вбачав він минулий золотий вік і втрачений рай, Намагався спадщину античності найточніше і зрозуміло донести до сучасників. У його поезії чітко звучать гуманістичні ідеї Нового часу. Петрарка повністю відкидає «вічність» в розумінні схоластів. До видатних гуманістів XV ст. належить і **Лоренцо Валла** (1407-1457), чудовий філолог, один із засновників методу порівняльного аналізу, який він застосовував не тільки до трактатів Тита Лівія, а й до Нового завіту. Типове життя і діяльність досвідченого гуманіста відобразилося у творчості Фічіно Піко делла Мірандоли (1463-1495 pp.). Він мав намір подати на римських зборах вчених усього світу трактат з 900 тез про все, що пізнане. Однак дискусія не відбулась, тому що папа більшість тез заборонив як єретичні. Гуманізм Піко антропоцентричний. Людина у нього знаходиться у центрі світу, сама створює свою особистість, своє існування особистою волею і вільним вибором. Отже, філософія у гуманістів перестала бути служницею богослов'я. Відродження сприяла формуванню наукової свідомості й розвитку європейського напрямку в філософії. Велику роль у цьому відмежуванні філософії від теології відіграла “теорія двоїстості істини.” Вона відокремила предмет науки (вивчення природи) від предмету релігії (спасіння душі). Через Ренесанс йшов процес подолання середньовічної схоластики. Іншим шляхом пішла європейська Реформація. Це – широкий антифеодальний суспільний рух. Реформація (від лат. перетворювати) проходив в країнах Західної та Центральної Європи XVI століття, у формі боротьби проти католицької церкви. Розпочався цей рух у Німеччині виступом 31 жовтня 1517 року німецького мислителя і суспільного діяча, голови бюргерської Реформації і засновника німецького протестантизму (лютеранства) Мартіна Лютера (1483- 1546 pp.) з тезами проти торгівлі папськими індульгенціями і зловживань католицького духовенства. Всього тез було 95. В них фактично заперечувалась необхідність католицької церкви з її ієрархією та духовенства взагалі, єдиним джерелом релігійної істини оголошувалось Святе писання, містилась вимога "здешевлення церкви", заперечувалось право церкви на земні багатства. Тези Лютера були сприйняті як сигнал до виступу усіх опозиційних сил проти церкви та за національну і релігійну незалежність Німеччини.

Як бачимо, Реформація сама по собі ще не означала переходу до вільного наукового дослідження і до вільної філософської думки, але вона сприяла ліквідації монополії католицької церкви, у тому числі і в ідеології, прокладаючи шлях до прогресу філософії та науки. зародки нової етики, які пізніше оволоділи всією етикою Нового часу з її головною вимогою автономності і свободи особистості. В реформаційній філософії також з'явилася Натурфілософія як філософія природи. Умоглядне тлумачення природи з позиції її цілісності, фактично перша історична форма філософії. Вона виникла в Давній Греції, коли філософи висунули ряд гіпотез про будову і

властивості природи, наприклад, атомістичну гіпотезу. В добу Середньовіччя натурфілософія майже зникла з філософського горизонту, її окремі елементи були пристосовані до креаціоністських уявлень християнської, мусульманської та іудейської теології.

Зростання інтересу до природи у філософії Відродження виявилось у новому розквіті натурфілософії, пов'язаному з іменами Дж. Бруно, Б. Телезіо, Т. Кампанелли, Дж. Кардано, Ф. Парацельса, Ф. Патріці, Леонардо да Вінчі, Миколи Коперніка, Галілео Галілея та інших. Безпосереднім попередником ренесансної натурфілософії був німецький кардинал Микола Кузанський (1401-1464 рр.). Його філософія природи та космологічні погляди не виходили за межі релігії, але поняття світу і людини були спрямовані в майбутнє. Філософія Миколи Кузанського пантеїстична. Фактично, він заперечував створення світу Богом, наділяв природу божественними атрибутами. Він стверджував також, що Земля не є центром світу, а так звана сфера нерухомих зірок не є колом, яке замикає світ. Глибокі ідеї висловив філософ у теорії пізнання. Процес пізнання він визначав як безмежне удосконалення людських знань, на відміну від схоластики, яка вважала метою пізнання досягнення вічної та незмінної “божественної істини”. Він виділив ступені пізнання і дав кожному з них оцінку. Перший ступінь - відчуття - дає лише туманні образи речей. Над відчуттям звеличується глузд, оперуючи числами і даючи речам імена. При цьому глузд у нього не відокремлений, а присутній у відчуттях як діяльність уваги та розрізнення. Більш високою сходинкою пізнання є розум. Якщо глузд мислить протилежності у відповідності з законом протиріччя, то розум осягає безмежне і таким чином долає протилежності. Найбільш значним і глибоким натурфілософом XVI століття вважається Джордано Бруно (1548-1600 рр.), великий італійський борець за передовий, антисхоластичний світогляд. В його творах (“Про безмежність, всесвіт і світи” – 1584 р., “Про причину, начало і єдине” – 1584 р., “Про монади, число і форму” – 1591 р. та інших) ми зустрічаємося послідовним і завершеним пантеїзмом. Д. Бруно остаточно “переселив” Бога в природу, “розчинив” його в ній, визначивши природу “Богом у речах”. Він звільнив теорію Коперніка (1473-1543 рр.) від пережитків схоластичної космології. Бруно відмовився від поглядів польського астронома, згідно з якими Сонце являє собою абсолютний центр Всесвіту. Такого центру у Всесвіті, доводив філософ, взагалі немає. Сонце лише центр нашої планетної системи. Воно — одна з незліченних зірок Всесвіту, який не має ніяких меж, кількість світів у ньому нескінченна. Не тільки наше Сонце, але й зорі, як далекі від нас, також мають свої планети, супутники (ці погляди були підтверджені астрономією лише в середині минулого століття). На противагу аристотелівсько-схоластичним уявленням про принципову протилежність речовини Землі (земля, вогонь, повітря, вода) і речовини неба, планет і зірок (нетлінний ефір), Д. Бруно доводив фізичну однорідність усіх світів. Він думав також, що інші світи населені. За свого життя Д. Бруно ще не був відомий закон всесвітнього тяжіння, тому виникли значні труднощі в науковому обґрунтуванні причин руху планет, зірок, Сонця. Бруно намагався подолати ці труднощі на основі філософської спадщини Платона. Він гадав, що цей рух повністю пояснюють світова душа у Всесвіті та душі окремих планет і зірок. Однак, підкреслюючи активний характер духовного начала, він ніде не писав про його безтілесне і окреме від тіла існування. В

протилежність схоластам він розглядав матерію не як пасивне начало, що набуває визначеності тільки під впливом створюваних Богом форм, а як начало активне, самостійне і самодіяльне. Форма, вчив Бруно, не може існувати поза матерією, як і матерія немислима поза формою. В єдності матерії і форми провідна роль належить матерії. Бруно називав матерію матір'ю усіх речей, здатною безупинно виробляти все нові й нові форми. Інквізиція оголосила філософію Д. Бруно єрессю. Великий мислитель був заарештований, ув'язнений у фортецю і 17 лютого 1600 року за вироком інквізиції був спалений на вогнищі в Римі. Таким чином, пантеїстичний матеріалізм Д. Бруно завершив натурфілософію Ренесансу. Італійський мислитель Ніколо Макіавеллі (1469-1527 р.р.) зробив головне відкриття Ренесансу – людина, а не Бог – центр всесвіту. Репутацією теоретика політики він зобов'язаний, по-перше, своєму новому науковому методу, по-друге, доктрині моральної цілеспрямованості, дякуючи якій виник термін “макіавеллізм” (політика, яка базується на культі грубої сили, зневаги нормами моралі), і, в-третьє, теорії політичного республіканізму, яка дала великий вплив на англійську і американську політичну думку XVII- XVIII століть. Новий метод Макіавеллі був заснований на прагматичному та утилітарному підході до політики: політична наука повинна осягати істинний стан речей замість того, щоб розглядувати уявні ситуації. В дуже відомій книжці “Государ” він надав правителям рекомендації щодо завоювання та утримання влади з метою збереження держави.

(Нікколо Макіавеллі)

Самовпевненість, сміливість і гнучкість – це те від чого, на думку Макіавеллі, залежить успіх політики. Так як ці якості разом в одній людині не можна знайти, то республіки більш зручніше монархій. Єдиновладдя, на думку Макіавеллі, необхідно при створенні та реформуванні держави, а республіканське правління є кращим для підтримання державної влади

4. Філософська думка Нового часу

У філософії XVII ст. виникають два основні напрями – емпіризм і раціоналізм. Їх засновниками вважають Ф.Бекона та Р.Декарта. Саме вони започаткували класичну філософію. Термін «класичний» застосовують як правило, до явищ, які стали вершиною у культурному розвитку, бездоганим зразком і особливо помітним внеском в скарбницю людської культури. Безумовно, у такому

значенні європейську філософію XVII – XVIIIст. можна назвати класичною. Її зразковість полягає у тому, що саме вона зумовила стиль європейського мислення – раціональний, логічно упорядкований, побудований на чітко визначеній системі понять. Філософія цього періоду стала взірцем високої філософської культури, своєрідним ідеалом філософського мислення. Вона значним чином вплинула на духовну атмосферу Європи, на соціально-політичний і культурний розвиток європейської цивілізації. Родоначальником емпіризму є англійський філософ Ф. Бекон (1561– 626). Він рішуче виступив проти релігійно-ідеалістичного світогляду, схоластичної філософії, яка відірвана від життя. Як більшість мислителів Нового часу, Ф.Бекон, вважав, що завдання філософії – створити новий метод наукового пізнання, переосмислити завдання науки. У своїх дослідженнях він використовував експеримент та звернув увагу на його виняткову значущість для знаходження істини. Він був переконаний, що пізнавати природу можна лише певним методом, який позбавлений еклектичних шукань та непослідовностей. Розглядаючи історію науки, Ф. Бекон установив, що в ній чітко простежуються два шляхи пізнання: догматичний та емпіричний. Вчений, який дотримується догматичного методу, нагадує павука, що снує павутину з самого себе, робить висновки, відірвані від життя, намагаючись накопичити максимум фактів, нагадує мурашку, що нерозсудливо тягне до мурашника все, що трапляється їй на шляху. Істинний метод пізнання полягає в розумовій обробці матеріалів, на основі досвіду. Учений, який дотримується такого методу, нагадує бджолу, що збирає солодкі соки із квітів і переробляє їх на мед. Такий метод має назву індуктивного. Індукція – форма висновку, за якої на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне. Бекон переконаний: знання – це сила, і той, хто володіє знаннями, буде могутнім. “Ми стільки можемо, – говорив Бекон, – скільки знаємо”. З методом пізнання було пов’язане вчення про “привиди”. Бекон називає їх ще “ідолами”, вирізняючи чотири групи таких ідолів:

- 1) “привиди роду”, які пов’язані з недосконалістю самого людського розуму;
- 2) “привиди печери” – спотворення, що мають своїм джерелом індивідуальні особливості (недоліки) розуму індивідів;
- 3) “привиди площі”, що породжуються спілкуванням людей, процес якого нав’язує індивідам ті або інші помилкові, але такі, що вже стали звичними, уявлення;
- 4) “привиди театру” – ті, які породжуються сліпою вірою людей в авторитети, старовинні традиції та думки.

Р.Декарт на відміну від Ф.Бекона, підкреслює, що розум є головним джерелом пізнання, більш того, критерієм його істинності. У теорії пізнання Р.Декарт розвиває раціоналізм, тобто вчення, згідно з яким розум, думка визнається найвищою цінністю. Декарт – родоначальник раціоналізму в філософії. Це – вчення, яке стверджує першість розуму в пізнанні і незалежність мислення від чуттєвих сприймань. Розум є головним джерелом пізнання, більш того, критерієм його істинності. Думка визнається найвищою цінністю. Роль досвіду він зводить до простої емпіричної перевірки даних розумових побудов. Обґрунтовуючи вирішальне значення раціоналізму в

пізнанні, Декарт з недовірою ставиться до органів чуття. Він “метод сумніву”. Найбільш видатні його філософські праці – роботи, присвячені (як і у Бекона) методологічній проблематиці. До них належать перш за все “Правила для керівництва розуму”(1628–1629pp.), “Міркування про метод” (1637 р.), “Міркування про першу філософію” (1611 р.), “Принципи філософії” (1643 р.). Крім того, Декарт є автором ряду досліджень, у найрізноманітніших областях людських знань. Йому належить велика заслуга в розвитку математики, анатомії людського ока. Крім матеріального першоначала, Декарт визнавав ще духовне першоначало. Дуалізм душі і тіла – основна риса його філософії. Обидва першоначала у нього незалежні одне від одного, але існування духовного більш безсумнівне і достовірне, ніж матеріальне. Як і Ф. Бекон, Декарт виходить з сумніву в дійсності всього, що вважалось безсумнівним знанням. Я достовірно знаю, якщо я сумніваюсь і мислю, я не примара, я існую. “Я мислю, отже, я існую” – девіз Р. Декарта. Кульмінаційним пунктом філософського вчення Декарта є розробка ним методу раціоналістичної дедукції. Він сформулював такі його правила: 1) вважати істинним лише те, що з очевидністю пізнається мною таким, тобто ретельно уникати поспішності і упередження і приймати в свої судження тільки те, що уявляється моєму розуму ясно і чітко, тому ні в якому разі не викликає у мене сумніву; 2) розділяти кожне із розглянутих мною утруднень на стільки частин, на скільки можливо і скільки потрібно для кращого їх вирішення; 3) мислити по порядку, починаючи з предметів найбільш простих, які легко пізнаються, і підніматися мало-помалу, наче по сходинкам, до більш складних; 4) робити повсюди настільки повні переліки і такі загальні огляди, щоб бути упевненим, що нічого не проминув.

5. Філософські теорії XIX століття

Кінець XVIII ст. та початок XIX ст. ознаменувався виникненням Німецької класичної філософії, представлені вченнями Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля, Фейєрбаха та пов'язаної узами спадкоємності. Поняття “Німецька класична філософія” означає етап у розвитку новоєвропейської філософської думки. Класична німецька філософія бере свій початок від **Іммануїла Канта**. Він народився 22 квітня 1724 р. у Кенігсберзі (нині м. Калінінград). У сім'ї майбутнього філософа панував дух релігійного благочестя і суворой вимогливості з питань моральності. Кант закінчив теологічний факультет Кенігсберзького університету. У цьому ж університеті в 1755 р. почалася його викладацька діяльність. У 1770 р. він одержав звання і посаду професора, яку обіймав 34 роки. У 1786 р. був обраний ректором університету, а через два роки переобраний на новий термін. Кант ніколи не був одружений, не виїжджав за межі рідного міста, спілкувався лише з невеликим колом людей, головним чином своїми учнями і колегами, ніколи не змінював свої ще зі студентських років заведені звички. Він любив говорити, що життя надане для того, в основному, щоб працювати. Кант помер 12 лютого 1804 р. Він зробив переворот в філософії. Його сутність полягає у зведенні гносеології на рівень

основного і першого елемента теоретичної філософії. Він розглядав пізнання як діяльність, що протікає за своїми власними законами, і вперше зробив висновок, що не характер і структура пізнаваної субстанції, а специфіка суб'єкта, що пізнає, виступає головним чинником, який визначає спосіб пізнання знання. У розвитку філософських поглядів Канта виділяються два періоди: ранній або «докритичний», що продовжувався до 1770 р., і наступний, «критичний», коли він створив свою філософську систему, яка одержала назву «критичної філософії», «критицизму», а також «трансцендентального ідеалізму». Ця система була викладена Кантом, насамперед, у таких його творах, як «Критика чистого розуму» (1781 р., вчення про пізнання), «Критика практичного розуму» (1788 р., етика), «Критика здатності судження» (1790 р., естетика і вчення про доцільність у природі).

Кант називав свою філософію критичною за її методом аналізу пізнавальних спроможностей, їхньої природи і можливостей. Що стосується терміну «трансцендентальний», то виник він у схоластичній філософії і позначав об'єкти буття, що виходять за сферу обмеженого існування скінченного емпіричного світу: єдине, істина, благо, випадкове і необхідне, дійсне і можливе тощо. Кант надав цьому терміну гносеологічне значення. В його філософії трансцендентальним виступає усе те, що відноситься до апріорних (доступних, за формулюванням Канта) умов можливого досвіду, формальних передумов пізнання, що організують науковий досвід. У нього це надіндивідуальне в людині, що обумовлює об'єктивність знання. Тому предметом теоретичної філософії у Канта виступає не вивчення самих по собі речей, природи, світу, людини, а дослідження пізнавальної діяльності, установлення законів людського розуму і його меж. Отже, Кант на місце онтології у філософії поставив гносеологію.

Безсумнівною заслугою Канта є його вчення про антиномії – суперечності розуму. Згідно з цим вченням суперечності в розумі неминуче виникають завжди, коли поняття абсолютного, яке залучається лише до аналізу світу «речей у собі» (теза), також застосовується до пізнання «речей для нас», де є тільки минуше, скінчене й обумовлене (антитеза).

Звідси виникають чотири антиномії.

1. Світ має початок у часі і обмежений у просторі. Світ не має початку у часі й нескінченний у просторі.

2. Усяка складна субстанція утворюється простими. Жодна річ не складається з простих частин, і взагалі у світі нема нічого простого.

3. Причинність за законами природи недостатня для пояснення усіх явищ. Існує вільна причина (спонтанна). Нема ніякої свободи, усе відбувається у світі тільки за законами, за необхідністю.

4. До світу належить, безумовно, необхідна сутність, як його причина. Немає ніякої абсолютно необхідної сутності світу як його причини ні у ньому, ні поза ним.

Кант розглядав антиномії помилками розуму. Водночас він доказував об'єктивну необхідність суперечностей у самому змісті теоретичного знання.

Така постановка питання незалежно від суб'єктивних намірів філософа передбачала визнання діалектики об'єктивної дійсності. Який же за Кантом механізм процесу пізнання? Щось невідоме – “річ у собі” – діє на органи чуття людини і породжує різноманіття відчуттів. Вони упорядковуються за допомогою апіорних форм споглядання простору і часу. Розташовуючись поруч одне з одним у просторі і часі, відчуття складають предмет сприйняття. Сприйняття носить індивідуальний і суб'єктивний характер. Загальнозначимість, і у цьому змісті об'єктивність, сприйняттю надають категорії розсудку. Без відчуттів діяльність розсудку формальна, але саме розсудок підводить різноманіття чуттєвого матеріалу під єдність поняття, він конструює предмет пізнання. Рушійним стимулом розсудку, що задає йому ціль і напрямок діяльності, виступають ідеї розуму. Згідно з кантівським визначенням, ідеї розуму – це поняття про безумовне, про першопричини всієї сукупності певного ряду явищ. Коли, наприклад, людина шукає останнє безумовне джерело всіх явищ внутрішнього почуття, вона одержує ідею душі. Намагаючись піднятися до останнього безумовного всіх явищ зовнішнього світу, людина приходить до ідеї світу, космосу в цілому. Бажаючи досягнути абсолютне начало усіх явищ – як психічних, так і фізичних, розум сходить до ідеї Бога. На відміну від Платона, Кант розумів ідеї розуму не як надчуттєві сутності, що володіють реальним буттям, а як уявлення про ціль, до якої ринеться пізнання. Отже, ідеї виконують у Канта регулятивні функції, спонукають розсудок до діяльності, керують ним. Безсумнівним досягненням філософії Канта було його вчення про необхідність установа вічного миру у відносинах між державами і народами. Разом з тим, він не обмежувався тільки моральним осудженням війн, як це робили інші філософи. Своє завдання Кант бачив у тому, щоб досліджувати ті об'єктивні передумови, які рано чи пізно змусять держави відмовитися від війни як засобу вирішення суперечок між ними. Концепція війни і миру Канта утопічна. Вона виходить з можливості виключення війни з життя суспільств тільки за допомогою згод між державами, ігноруючи при цьому значення корінних соціально-економічних перетворень, дійсно виступаючих визначальними. Тим більш, заклик філософа до миру, до викорінення війн був і залишається нині актуальним. Розвиток німецької класичної філософії досяг своїх вершин у творчості **Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля**. Він народився 1770 році в Штутгарті в сім'ї високопоставленого чиновника.

(Георг Гегель)

З 1788 р. до 1793 р. прослухав дворічний філософський і трирічний теологічний курси в Тьубінгенському теологічному інституті. У 1797-1800 рр. був домашнім вчителем у Франкфурті-на-Майні. У 1801 р. переїхав у Ієну, де почалася його академічна діяльність як університетського викладача. З 1808 р. до 1816 р. був директором гімназії в Нюрнберзі. У 1818 р. його запросили до Берлінського університету, де він викладав до кінця свого життя. Помер від холери 14 листопада 1831 р. Основними філософськими працями Гегеля є: “Феноменологія духу” (1807 р.), “Наука логіки” (1812-1816 рр.), “Енциклопедія філософських наук”, “Філософія права» (1821 р.), “Лекції з філософії історії” (вид. 1837 р.) та інш. Велике значення гегелівської філософії полягає в тому, що в ній у систематичній формі викладені діалектичне світорозуміння і діалектичний метод дослідження. Однак, вона внутрішньо суперечлива. Діалектичному методу, що має революційне наукове значення, протистоїть у ній консервативна система. Це стало наслідком відображення у світогляді філософа всесвітньо-історичних, революційних подій і одночасно економічної і політичної відсталості Німеччини його доби. Гегель відкинув вчення Канта про апіорні форми мислення. Бажання пізнати до того, як пізнаємо, влучно зауважував він, також безглузде, як “мудре” висловлення того схоласта, що хотів навчитися плавати раніше, ніж кинутися у воду. Природа, за Гегелем, існує незалежно від людини, а людське знання має об’єктивний зміст. Явища речей так само об’єктивні, як і їхні сутності. Сутність з’являється, явище суттєве. Пізнання явища є одночасно пізнанням сутності. Непізнаваних “речей у собі” не існує. Проте за основу всіх явищ природи і суспільства Гегель приймав якийсь абсолют, духовне начало, які позначав різними термінами: “світовий розум”, “світовий дух”, “абсолютна ідея”. Вони існують до реального світу, природи і суспільства. Філософія Гегеля, отже, є об’єктивним ідеалізмом. У своїй філософії Гегель виходить із принципу тотожності буття і мислення, дійсності і розуму. Слідом за Шеллінгом він вважав, що ні матерія, ні свідомість людини не можуть розглядатися як першооснови світу. Свідомість неможливо логічно вивести з матерії, а матерія не виводиться із свідомості. Водночас Гегель відкинув твердження Шеллінга про абсолютну тотожність суб’єктивного й об’єктивного. Тотожності не бувають без відмінностей.

Тотожність і відмінність діалектичні. Тільки таке розуміння тотожності суб'єктивного й об'єктивного може бути прийняте за першоначало і за субстанцію світу. Але вона, за Гегелем, існує лише в мисленні. Мислення у нього – це і суб'єктивна діяльність, і об'єктивна першооснова, або абсолютна ідея. Абсолютна ідея розвивається. Вона не тільки передумова всього існуючого, але і його результат, вищий ступінь розвитку. Свідомість же людини відкриває в предметах свою власну сутність і таким чином підіймається до самосвідомості, яка співвідноситься не з зовнішніми предметами, а з іншими самосвідомостями. В результаті виникають різноманітні соціальні відносини (наприклад, відносини пана і раба) – форми збагачення самосвідомості на шляху до абсолютної істини і розумного суспільного ладу, в якому буде реалізоване багатство змісту абсолютної ідеї. Філософська система Гегеля включає: логіку, філософію природи, філософію духу, до якої безпосередньо примикають філософія права, філософія історії, естетика, філософія релігії, історія філософії. Логіці у своїй філософії Гегель відводив центральне місце. Дослідженню логіки присвячена його головна філософська праця “Наука логіки”. У ній він відмовився від раніше існуючої формальної логіки, головне ж його надбання полягає в розробці діалектичної логіки. Про це свідчить аналіз Гегелем багатьох понять, історично вироблених у ході пізнавального процесу: буття, ніщо, становлення, якості, кількості, міри, сутності, тотожності, відмінності, суперечності, необхідності і випадковості, можливості і дійсності тощо. У цій праці Гегель оголосив логіку вченням про сутність речей і поставив перед нею завдання досліджувати загальні закономірності розвитку пізнання. Поняття, за Гегелем, взаємозалежні і знаходяться у розвитку від абстрактного до конкретного, від одностороннього, бідного за змістом поняття до поняття, всебічного і змістовного. Внутрішнім джерелом такого розвитку виступає суперечність. Вона рухає світлом. Суперечність – не аномалія, не дефект речі, а взаємозв'язок взаємообумовленість протилежних сторін визначень, принцип усякого саморуху. Розвиток, на думку Гегеля, необхідно призводить до заперечення вихідних форм. Заперечення, яке внутрішнє властиве явищам, – закономірний ступінь процесу розвитку. Гегель розрізняв абстрактне і конкретне заперечення. Тільки останнє є моментом розвитку, виникнення нового зі зберіганням життєздатних елементів старого. Таке конкретне заперечення Гегель називав “зняттям”. За першим запереченням, стверджував філософ, слідує друге. Відбувається заперечення заперечення. Воно “знімає” старе заперечення і відновлює на новій основі і в новій формі те, що заперечувалось раніше. Проте це не повторення старого і не повернення до вихідного пункту, а новий, більш високий ступінь розвитку. На жаль, цей діалектичний за своєю природою процес Гегель уклав у шаблон “тріади”: “теза – антитеза – синтез”, під який намагався підігнати всі процеси розвитку. Будь-яке поняття, за Гегелем, є не тільки щось загальне, але й одиничне й особливе. У понятті загальне, одиничне, особливе також нероздільні, як не роздільні тотожність і відмінність. Абстрактної істини немає. Істина завжди конкретна. Всі ці й інші відкриття Гегеля мають величезне значення. Проте не треба

забувати, що всі вони стосуються лише творчості абсолютної ідеї. Розглядання абсолютної ідеї на заключному етапі її розвитку, коли вона залишає природу і повертається до самої себе, складає зміст духу. Це третя частина філософської системи Гегеля – ідеалістичне вчення про розвиток індивідуальної і суспільної свідомості, в якому історія людства зводиться до історії його духовного розвитку, пізнання і самопізнання. Філософія духу складається з вчень про суб'єктивний дух: антропології, феноменології, психології; про об'єктивний дух: права, моральності, державу; про абсолютний дух: мистецтва, релігії, філософії. Таким чином, гегелівський діалектичний метод – прогресивна сторона розглянутої філософії. Її ж система, тобто вчення про природу, людину, суспільство як форми існування абсолютної ідеї, консервативна. Матеріалістичні тенденції в розвитку філософської думки Гегель або ігнорував, або фальсифікував. Завершив він свою систему тим, що оголосив її кінцевим пунктом розвитку філософії взагалі. Ним же самим проголошений принцип розвитку розбився об догматичну систему. Матеріалізм і атеїзм німецької класичної філософії представлено, головним чином, творчістю **Людвіга Фейєрбаха** (28.7.1804 – 13.9.1872 рр.). Він був сином відомого юриста. Після закінчення гімназії вчився на теологічному факультеті Гейдельберзького університету. Проте незабаром розчарувався в богослів'ї і через рік переїхав до Берліну, де в університеті слухав лекції Гегеля. Після закінчення Берлінського університету захистив у 1828 р. у Ерлангенському університеті дисертацію “Про єдиний, загальний і нескінченний розум”. Фейєрбах вітав революцію 1848 р. Він був депутатом франкфуртських національних зборів. В останні роки життя виявляв інтерес до соціальних і економічних проблем, вивчав “Капітал” К. Маркса, а в 1870 р. вступив у соціал-демократичну партію Німеччини. Найпершу задачу філософії Фейєрбах вбачав у критиці релігії, у викритті тих ілюзій, що складають сутність релігійної свідомості. Він розглядав філософію і релігію як світорозуміння, що взаємно виключають одна одну: в основі релігії - віра в догмати, а філософії - знання дійсної природи речей. Першоджерело релігійних ілюзій він вбачав у почутті залежності людини від сил стихії. Безсилля шукає вихід у фантазії, яка породжує надії. Так виникають образи богів, як джерел здійснення людських сподівань. Релігія, за висновком Фейєрбаха, паралізує прагнення людини до кращого життя у реальному світі і до перетворення цього світу, замінює його покірним і терплячим очікуванням. Природа, доказував він, існує незалежно від будь - якої філософії. Поза природою і людиною немає нічого, а вищі істоти - це лише фантастичні відображення нашої власної сутності. Так критика релігії переросла у Фейєрбаха в критику філософського ідеалізму, насамперед, німецького класичного ідеалізму. Отже, сутність людини Фейєрбах трактував біологічно. Індивід, твердив він, – не історично-духовне утворення, як у Гегеля, а ланка в розвитку людського роду. Такий підхід до дослідження людини у філософії називається антропологічним (від грецьк.- людина і слово, поняття, вчення). Його прихильники вбачають у понятті “людина” основну світоглядну категорію і стверджують, що тільки виходячи з неї можна розробити систему уявлень про

світ. Л. Фейєрбах запровадив антропологізм у філософію, обґрунтував його як теоретичний і методологічний принцип. Він став у його вченні основою критики релігії і німецького класичного ідеалізму, а також свідченням обмеженості філософської позиції останнього. Філософією Фейєрбаха завершується німецька класична філософія. Її історичне значення полягає в розробці діалектичного світорозуміння. Вона стала теоретичною основою створення і розвитку якісно нового напрямку в філософії – діалектичного матеріалізму. Німецька класична філософія стала безпосереднім теоретичним джерелом марксистської філософії, як результат її критичної переробки і подальшого розвитку та створенням Марксом і Енгельсом нового філософського вчення – матеріалістичної діалектики. Ця філософія розглядає єдність світу не в його бутті, а в його матеріальності; розглядає рух як форму буття матерії; свідомість – як властивість головного мозку людини; визначає діалектику як науку про загальні закони руху зовнішнього світу і людського мислення. Для діалектичної філософії немає нічого раз і назавжди установленого і безумовного. Матеріалістичну діалектику **Маркс і Енгельс** вперше застосували в дослідженні людини і суспільства. Головною працею К. Маркса став “Капітал”. Дослідженню капіталістичного способу виробництва він присвятив 40 років свого життя. Його філософське значення полягає в подальшій розробці діалектичного методу та обґрунтуванні матеріалістичного розуміння історії. Водночас з Марксом матеріалістичну діалектику розвивав Ф. Енгельс. Йому належить розробка багатьох філософських проблем без яких не можна зрозуміти Маркса, не враховуючи всі твори Енгельса. До найбільш значних із них відносяться : “Анти-Дюрінг» (1878 р.), “Розвиток соціалізму від утопії до науки” (1880 р.), “Діалектика природи” (1882 р.). У цих та інших працях Енгельс сформулював обґрунтував об’єктивну діалектику природи, показав усезагальність законів діалектики, розглянув суб’єктивну діалектику мислення як відображення і вираження діалектики світу. Разом з Марксом Енгельс розвивав матеріалістичне розуміння історії, особливо виділяв роль способу виробництва матеріальних благ, доводив, що виробництво, а за ним і обмін його продуктів, складають основу кожного суспільного ладу, що спосіб виробництва визначає розподіл, а разом з ним і розділ суспільства на класи. Від виробництва, на думку Енгельса, залежить і політика держави. Підсумки власних досліджень і внеску Енгельса до розробки матеріалістичного розуміння історії Маркс зробив у 1853 році в передмові “До критики політичної економії”. Сутність їх полягає у наступному :

1. У процесі суспільного виробництва люди вступають у виробничі відносини, незалежно від їх волі, які відповідають конкретному ступеню розвитку продуктивних сил.
2. Сукупність цих виробничих відносин складає економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому міститься юридична і політична надбудова, і якому відповідають певні форми суспільної свідомості.
3. На певному етапі свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства вступають у суперечність з існуючими виробничими

відносинами, що починають гальмувати їх розвиток і можуть привести соціальної революції.

4. Зі зміною економічної основи відбувається суттєві зміни у надбудові.

Тому буржуазною суспільною формацією закінчується передісторія людського суспільства і наступає комуністична формація. Її етапом виступає соціалізм. Він назвав його першою фазою комуністичного суспільства, тому що соціалізм виходить із капіталістичного суспільства, а не розвивається на своїй власній основі, і тому зберігає ще родимі плями старого суспільства, з надр якого він вийшов. Вищу фазу комуністичного суспільства Маркс назвав власне комунізмом. Він стане реальністю лише при певних умовах. Коли зникне підкорення людини праці; коли праця перестане бути лише засобом для життя, а стане першою потребою життя; коли разом із всебічним розвитком індивідів зростуть і продуктивні сили і всі джерела суспільного багатства.

6. Філософія XX–XXI століть.

На початку XX століття у філософії виник впливовий напрямок – ірраціоналізм (з лат. “нерозумний”, “безсвідомий”). У протилежність раціоналізму, філософи-ірраціоналісти обмежують або заперечують можливості розуму в пізнавальному процесі, вважають основою світорозуміння дещо недоступне розуму або неприродне йому – волю, безпосереднє споглядання, почуття, інтуїцію, містичне “освянення”, уяву, інстинкт, “безсвідоме”.

Ірраціоналізм виявився особливою реакцією на надмірний гегелівський логізм, поширений і на розуміння людини. Філософи-ірраціоналісти протиставили йому глибокий психологізм, виявлення таких пластів людської психіки (пристрастей, емоцій, хвилювань), які важко піддаються раціональному аналізу. Основоположником ірраціоналістичного напрямку в філософії і попередником “філософії життя” визнано німецького філософа Артура **Шопенгауера** (1788-1860 рр.). Головний свій філософський твір “Світ як воля і уявлення” він опублікував 1819 року. У його вченні були використані ідеї й положення, запозичені у Платона, Канта, Фіхте, Шелінга, у німецьких романтиків, індійських і буддистських мислителів. Разом з тим Шопенгауер створив суперечливе, але послідовне і цілісне вчення, яке стало особливо популярним у XX ст. Філософія А. Шопенгауера – це суб’єктивно-ідеалістичний волюнтаризм. Воля у нього – це абсолютно вільне хотіння. Вона не має ні причин, ні підстав, її неможливо контролювати. Увесь же світ тепер став волею і уявленням. Тим самим однобічностям раціоналізму Шопенгауер протиставив крайнощі волюнтаризму.

Якщо у Шопенгауера світ є уявленням і волею, то у **Фрідріха Ніцше** (1844-1900 рр.) – становленням й волею до влади. Ніцше – основоположник “Філософії життя”. Власне філософську концепцію він виклав у працях “Так говорив Заратустра” (1883-1886 рр.), “По той бік добра і зла” (1886 р.), “Генеалогія моралі” (1887 р.), “Антихрист” (1888 р.), “Сутінки кумирів” “Воля до влади” (1901-1906 рр.) (які були опубліковані після смерті філософа у 1908

р.). У них центральне місце займають поняття “воля до влади,” “надлюдина”, “вічне повернення”, “нігілізм”.

Філософська концепція Ф. Ніцше – ідеалістичний ірраціоналізм і волюнтаризм. Його філософія вкрай суперечлива й непослідовна. Справді, загальною ознакою життя Ніцше вважав становлення. Але у нього становлення не означає формування якого-небудь матеріального або ідеального об’єкту, переходу можливості в дійсність у ході розвитку. Воно є вічним поверненням одного й того ж. Немає буття, є лише становлення. Світ вічний, але скінченний у просторі. За переконанням філософа, у світі взагалі немає речей: якщо ліквідувати внесені нами самими поняття числа, дійсності, руху, сили, то речей не буде, а залишаться динамічні кількості, які знаходяться у деякому відношенні напруженості з усіма іншими динамічними кількостями. У зв’язку з цим світ уявлявся йому змінним і рухливим, але не таким, що розвивається. Вічно котиться колесо буття, все вмирає й все розквітає знову. Повсюди середина. Колесо вічності кругле. Ніщо не розвивається від нижчого до вищого.

Ніцше оголосив волю до влади рушійною силою потоку становлення і першоосновою всього існуючого. Воля до влади у Ніцше – критерій значущості будь-якого явища і суспільного життя. Що добре? – Все, що підвищує почуття влади, волю до влади. Що погано? – Все, що відбувається через слабкість. Рациональне пізнання не сприяє підвищенню волі, навпаки, паралізує її. Воля до влади – основа права сильного. Існуюча мораль проповідує любов до ближнього, отже, вона підриває волю до влади, і тому повинна бути відкинута.

Типовим вираженням “філософії життя” в нових умовах ХХ століття була творчість Освальда **Шпенглера** (1880-1936 рр.). Головним твором цього філософа є “Занепад Європи”, перший і другий томи якого було опубліковано відповідно у 1918 і 1922 рр. З інших його праць відомі “Чи це песимізм?”, “Прусацтво і соціалізм”, “Людина і техніка” та інші.

Головна ідея у Шпенглера: історія – це зміна окремих замкнених культур, що виключає єдиний історичний процес й історичний прогрес. Історія – це рух, становлення, життя, саме живе буття. Вона не має системи, програми, існує через себе і для себе. Не потрібно, отже, шукати в історії закономірні зв’язки, а змістом історичних досліджень можуть бути тільки аналогії розвитку культур з розвитком живих організмів і аналогії між різними культурами, які, згідно зі Шпенглером, не тільки проходять одні й ті ж стадії (народження, розквіт, вмирання), але в історії яких відбуваються схожі події і з’являються схожі історичні персонажі, які грають схожу роль (наприклад, Цезар і Наполеон). Шпенглер перерахував вісім культур, що досягли свого завершення: кожна з яких визначається своєю особливою душею. Це китайська, вавилонська, єгипетська, індійська, антична, арабська, європейська, культура народів майя. Відмітив він і російську культуру, але як таку, що знаходиться поки ще на етапі виникнення. Детально Шпенглер описав три культури: античну, європейську і арабську. Породжені вони, своїми душами: аполлонівською (греко-римською), яка вибрала своїм ідеальним типом чуттєве тіло; фаустівською душею (західно-європейською), символом якої він уявляв безмежний простір і всезагальну

динаміку; магичною душею (візантійсько-арабською), яка виражає суворий дуалізм душі і тіла.

Сучасну історію Шпенглер оцінював як таку, що знаходиться на стадії цивілізації. Це імперіалізм. Він вступив у свою останню фазу. Її змістом буде остання боротьба між грошима і кров'ю. Завершиться ця боротьба, пророкував філософ, цезаризмом, меч перемаже гроші, а володаря підкорить собі знову воля до здобичі. Шпенглер уважав, що демократія в країнах Європи є хибною, вона розкриває безроздільне панування правлячих верств. Загострення соціальних антагонізмів між керівниками і виконавцями може привести до “бунту мас”. Крім того, писав філософ, загострються суперечності між європейськими промислово розвиненими країнами і іншими “расами”. В Європу хлинула дешева робоча сила, яка неминуче викличе безробіття в розвинених країнах. Безробіття, за Шпенглером, це не криза, а початок катастрофи. Сучасну історію буде вичерпано, як і всі форми будь-якої культури. Коли і яким чином загине нинішня цивілізація, Шпенглер не знав.

Це була філософія історичного песимізму, невіри в суспільний прогрес, страху перед соціальними потрясіннями, які насувались на суспільство середини ХХ століття. Від філософії Шпенглера йде пряма лінія до екзистенціалізму **Хайдеггера і Ясперса** в Німеччині. Знайшла своє застосування також і ідея замкнених, відокремлених культур. На її засадах згодом було зроблено висновки про існування непереборної прірви між західною і східною культурами, про принципову протилежність Заходу і Сходу, яка довгий час знаходилася в центрі ідеологічної боротьби. Продовжує функціонувати також ідея Шпенглера про циклічність культур. Свій розвиток вона отримала у працях англійського історика Арнольда Тойнбі (1889-1975 рр.). Привертають увагу в працях Шпенглера також його незвичайні здібності опису різних типів культур. Все це підтримує і час від часу посилює інтерес до Шпенглера як філософа, примушує знову і знову звертатися до його робіт.

Видатним представником “філософії життя” у Франції був **Анрі Бергсон** (1859-1941 рр.). Широко відомі його роботи, “Матерія і пам'ять” (1898 р.), “Сміх” (1900 р.), “Творча еволюція” (1907 р.), “Довжина і одночасність” (1922 р.), “Два джерела моралі і релігії” (1932 р.), “Думка і рухоме” (1934 р.) та інші. Це був філософ широкої ерудиції. Він володів глибокими знаннями не тільки з філософії, але й з математики, фізики, біології, мистецтва й літератури. В 1927 році йому було присуджено Нобелівську премію в галузі літератури. Він був професором найбільш престижних навчальних закладів Франції того часу, членом академії моральних і політичних наук, а з 1914 р. – і членом Французької академії.

Серед ірраціоналістичних течій сучасної філософії одним із розповсюджених і впливових є неофрейдизм. Він відтворює в різних варіантах і модифікаціях ідеї психоаналітичного вчення австрійського лікаря-невропатолога і психіатра **Зігмунда Фрейда** (1856-1939 рр.). На межі ХІХ - ХХ ст. Фрейд розробив метод психотерапії і вчення, в центрі уваги якого були несвідомі психічні процеси і мотивації. Це і є психоаналіз, який сам Фрейд

прагнув не пов'язувати з певною філософією. Однак в його теоретичних поглядах тенденція до філософських узагальнень виглядала цілком певно. Характер же універсальної філософської течії психоаналіз отримав у роботах послідовників Фрейда, тобто сучасних неофрейдистів. Їх філософія виступає з претензією розкриття, осмислення і узагальнення не тільки фактів індивідуально-особистісної поведінки людини, але й соціальних, політичних, історичних, культурних аспектів життя суспільства.

Психіку людини Фрейд уявляв розщепленою на дві протиставлені сфери свідомого і несвідомого. Несвідоме він уважав центральним компонентом психіки, а свідоме - лише інстанцією, яка надбудовується над несвідомим. На його думку, свідоме своїм виникненням зобов'язане несвідомому, свідоме не є суттю психіки, а лише така її якість, яка може приєднуватися чи не приєднуватися до інших її якостей. Остаточну диференціацію різних компонентів психіки людини Фрейд здійснив у працях "По той бік принципа задоволення" (1920 р.) "Масова психологія і аналіз людського "Я" (1921 р.), "Я" і "Воно" (1923 р.). В них модель психіки особистості представлено комбінацією трьох елементів. Перший з них – "Воно". Це глибинний шар несвідомих потягів, психічна "самість", основа діяльного індивіда, "яка керується" тільки "принципом задоволення" безсвідносно до свідомої дійсності і навіть наперекір їй. Наступний елемент - "Я". Це сфера свідомого, посередник між "Воно" і зовнішнім світом, що порівнює діяльність "Воно" з "принципом реальності", доцільністю і зовнішньою необхідністю. Нарешті, "Над – Я" - внутрішньоособистісна совість, свого роду цензура, критична інстанція, що виникає як посередник між "Воно" і "Я" в силу неможливості розв'язання конфлікту між ними, нездатності "Я" загнати несвідомі пориви і підкорити їх вимогам "принципу реальності". У підсуму фрейдівське "Я" постає "жалюгідною свідомістю," змушеною, подібно локатору, повертатися то в один, то в інший бік для того, щоб опинитися у згоді з "Воно" і "Над – Я". У той же час Фрейд вірив у можливість усвідомлення несвідомого, керування ним ("Там, де було "Воно," повинно бути "Я"), намагався відшукати шляхи оволодіння несвідомим.

Каменем спотикання усього психоаналізу стала проблема "первинних потягів", тобто ядра несвідомого і його рушійних сил. У Фрейда такими "первинними потягами" виступали сексуальні інстинкти. Як і всі інші інстинкти, сексуальність у нього існує з моменту народження, проходить у своєму розвитку ряд станів і є основою діяльності людини. У пізніх працях Фрейда поняття "сексуальні потяги" було замінено поняттям "лібідо", що виражає всю сферу людської любові, включаючи любов батьків, дружбу, загальнолюдську любов тощо. Кінцева ж його гіпотеза полягає у тому припущенні, що діяльність людини обумовлено не лише біологічними, але й соціальними потягами, головним з яких є "інстинкт життя" (Ерос) і "інстинкт смерті" (Танатос).

Такого роду психологізм особистості Фрейд переносив і на суспільні явища. Людина, міркував він, не існує ізольовано від інших людей, в її

психологічному житті завжди присутній “інший,” отже, психологія особистості є одночасно і психологією соціальною, а психоаналіз може бути використано у дослідженні не тільки особистісних, але й соціальних проблем. Так, шокований жорстокістю людей у першій світовій війні, базуючись на емпіричних спостереженнях подій та явищ цієї війни, Фрейд включив у свою психоаналітичну теорію інстинкт агресивності, як засіб його приборкання розглянув розвиток культури. З його точки зору виходило, якщо культурі вдається приглушити інстинкт агресивності, то агресія стає частиною внутрішнього світу людини а це неминуче веде до неврозів. Оскільки, культура є здобутком не однієї людини, а всієї маси людей, то цілком можливий “колективний невроз”. У зв’язку з цим Фрейд поставив питання: чи не є невротичними цілі культурні епохи, та й все людство? Відповіді на ці питання Фрейд не давав, але у своїх останніх працях пов’язував долю людського роду з можливістю культурного процесу відвернути психічні розлади суспільного життя, зумовлених людським інстинктом агресії й самознищення. Люди, нарікав він, мають таку владу над силами природи, що користуючись нею, легко можуть знищувати один одного аж до останньої людини. В цьому - джерело їхніх переживань, смутку і тяжкого передчуття.

Лекція 3. Розвиток філософії в Україні

План.

1. Головні етапи розвитку філософії в Україні.
2. Професійна філософія в Україні XIX – XX століть.

Мета лекції: розглянути формування філософії в Україні. Проаналізувати основні етапи розвитку.

1. Головні етапи розвитку філософії в Україні.

В історії української філософії виділяються три головних періоди:

- 1). Філософія Київської Русі (XI - кінець ХУ ст.);
- 2). Реформаційна філософсько-гуманістична думка в Україні ХУІ-ХУІІІ ст.;
- 3). Філософія XIX – XX століть.

- 1) Філософія Київської Русі (XI - кінець ХУ ст.);

Становлення професійної філософії в Україні завершилось зі створенням в ХУІІІ ст. Києво-Могилянської академії. Однак її філософська думка сягає у глибоку давнину. На становлення і зміст вітчизняної філософської думки суттєво вплинув і ряд специфічних обставин, серед яких в першу чергу слід

виділити дві: введення в Київській Русі наприкінці X століття (988р.) християнства як державної релігії і створення слов'янської абетки уродженцями міста Салоніки в Македонії братами Кирилом (бл. 827-869 рр., до прийняття на початку 869 р. чернецтва – Костянтин) і Мефодієм (бл. 815-885 рр.). Завдяки християнізації стародавня філософська думка в Київській Русі відразу включилася в традицію філософствування, яка склалася в культурі Візантії – прямої спадкоємниці грецької античності, а утвердження нової слов'янської писемності сприяло широкому розповсюдженню в державі перекладної літератури античних, еліністських, візантійських, болгарських авторів, текстів з Біблії, творів “Батьків церкви”. Як свідчать історичні документи і матеріали, перші перекладачі цієї літератури і текстів були людьми творчими і самостійними. Вони менше піклувались про ідентичність перекладів оригіналам, а більше – про своє трактування їх змісту і суті. Такого роду трактування, коментарі й слід, очевидно, вважати попередниками вітчизняної філософії. Одним з перших давньоруських філософів вважається Іларіон – Київський митрополит в 1051-1054 рр. Свідчень про нього мало. Відомо, що він входив до числа прибічників князя Ярослава Мудрого, був одним із засновників Києво-Печерського монастиря, займав чільне місце серед київських книжників. Достовірно відомим його твором є “Слово про закон, через Мойсея даний, і про благодать та істину, які були Ісусом Христом, і про те, як закон відійшов і благодать та істина всю землю заповнили, і віра на всі народи розповсюдилась, й іншого народу досягла” Це богословсько-філософський твір, у якому автор розмірковував про зростання участі Бога в земних справах, про хрещення Русі як заключний етап її християнізації, про переваги християнського світогляду порівняно з язичницьким, про непримириме ставлення до язичества як комплексу місцевих дохристиянських вірувань, про краще майбутнє людства і людську волю, про джерела патріотизму князів, які виступають у нього носіями слави, мужності і хоробрості. На початку XII ст. з'явилася “Повість временних літ”, автором якої за традицією вважають ченця Печерського монастиря Нестора (бл. 1056- після 1113 рр.). Вона постає не тільки як історично-літературний твір, а й як одна із пам'яток філософської думки. Вже у ній містяться терміни “філософ” та “філософствувати”. Справжній зміст і причини історичних явищ Нестор пояснював з допомогою божого провидіння в його моральному значенні. За його логікою, всі люди, утворюючи співтовариство християн, страждають спільно і водночас мають можливість праведного життя. Таке життя настане тоді, коли вільна воля кожної людини буде вибирати шлях, який веде або до вічного порятунку, або до вічного покарання. Отже, Нестор проводив думку лише про духовну природу людини. Як правило, всі філософські роздуми і міркування у Київській Русі були прерогативою духовенства. Напевно, єдиним винятком тут був Володимир Мономах (1053-1125 рр.) – син князя Всеволода, видатний державний і політичний діяч, талановитий письменник і мислитель. Найбільш відомим його твором є “Повчання” . В ньому він виклав духовний заповіт своїм дітям, князям, всім сучасникам про світобудову, принципи утворення державної влади, сутність

людини, її моральність; закликав їх творити добро, не забувати вбогих, допомагати бідним, не прагнути до накопичення багатства та скарбів, оберігатися клятвopopушення, неправди, гордині, поважати старших і менших; основою життя людини вважати працю. Моральні, політичні і правові погляди Володимира Мономаха не узгоджувалися з багатьма положеннями ортодоксальної церкви, бо він доводив, що Бог не вимагає від людини затворництва, строгого посту, чернецтва. Силу князів він вбачав в знанні, закликав їх вчитися; різко виступав проти князівських усобиць в ім'я єдиної землі Руської. У вивченні Моноаха є протиставлення людської душі і всього світу, що виявилось перспективним і творчо суперечливим. Розведені “душа” і “світ” утворили своєрідні полюси російської і української філософської думки наступних століть. З одного боку, вона з'ясовувала природу і сутність душі, з іншого, - природу і сутність світу. Особливе місце в історії філософської думки України належить “Слову о полку Ігоревім” (XII ст.). Цей твір довгий час вважався нефілософським. Сучасні вітчизняні дослідники провели його аналіз і виявили в ньому філософсько-світоглядні уявлення. В “Слові...” знайшла своє відбиття закономірність зв'язку, взаємодії християнського світорозуміння з народним світоглядом, в якому збереглися ще значною мірою міфологічні уявлення східних слов'ян. Червоною ниткою у творі проходить думка про єдність Київської Русі. Автор дорікає Великому князю Володимиро-Суздальському Всеволоду – Велике Гніздо за сепаратизм і закликає до патріотизму, боротьби за єдність Русі як обов'язку перед землею Руською. Історичний час з середини XII ст. до середини XIII ст. став періодом упадку київської державності, а в середині XIII ст. під ударами орд хана Батия Київська Русь взагалі припинила своє існування. Таким чином, вітчизняна філософська думка має глибокі історичні корені. Її виникнення, розвиток і функціонування є закономірним результатом ускладнення і удосконалення різних форм суспільної свідомості. В Київській Русі вона була адекватним відбиттям греко-слов'янського, християнського типу культури, своєрідним синкретичним релігійно-філософсько-етичним комплексом, спрямованим насамперед на осмислення актуальних проблем поточного суспільного життя. Досвід моральності та практичного філософствування, надбаний в умовах Київської держави, став надійним фундаментом вітчизняного філософського прогресу.

2). Реформаційна філософсько - гуманістична думка в Україні XVI – ХУІІІ ст.

Кінець XV ст. – початок XVI ст. позначив межу нової доби в історії філософії України. Розпочався гуманістичний період її розвитку. Його вершиною є філософія професорів Києво-Могилянської академії і Григорія Сковороди. Зачинателем українського гуманізму став Юрій Котермак (Дрогобич) (бл. 1450-1494 рр.). Найбільш відомими його працями є: “Прогностична оцінка поточного 1483 року”, “Трактат про сонячне затемнення 20 липня 1478 року”, “Трактат з шести розділів про затемнення” (1490 р.). В

них він виклав свої погляди на людину, світ, історію, силу знання та людського розуму. Він доводив, що людина здатна пізнавати світ, і ця здатність зумовлюється наявністю в природі об'єктивних законів. Найвизначнішою постаттю серед українських гуманістів XVI ст. був Станіслав Оріховський – Роксалан (1513-1566 рр.) – талановитий оратор, філософ, публіцист, історик. Основними його працями були: “Про турецьку загрозу”, “Про целібат”, “Напучення польському королеві Сигізмунду Августу”, “Літопис”, “Промова на похоронах Сигізмунда”, “Відступництво Риму”, “Про природне право”. В них він з позицій ренесансного гуманізму висловив свої думки з проблем етики, політики, права, освіти, виховання. З точки зору Оріховського, держава і державна влада виникли внаслідок суспільного договору, тому церква не повинна втручатися в їх справи. Природне право також не залежить від релігії. Якщо закони держави суперечать цьому праву, то вони повинні бути скасовані. В другій пол. XVI – XVII століттях центром філософствування стали так звані братства – просвітницькі організації при православних церквах України та Білорусі. Вперше братство було засноване в 1586 р. у Львові. Згодом виникли братства в Києві (1615 р.), Луцьку (1617р.), а також в Острозі, Любліні, Замості, Галичі, Рогатині, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Могильові, Орші, Мінську, Полоцьку та багатьох інших містах. При братствах створювались школи, навколо яких концентрувалась діяльність українських полемістів. Багато полемістів об'єднувались також в культурно-освітніх центрах України. Найвідомішим з них був Острозький. Його заснував у м. Острозі князь Костянтин Острозький в 1576 р. Особливе місце в цьому центрі займала греко-слов'янська школа, в якій викладалися грецька, латинська та слов'янська мови, а також “вільні науки” (граматика, арифметика, риторика, логіка тощо). До центру входили гурток науковців-гуманітаріїв і друкарня, створена російським першодрукарем Іваном Федоровим (бл.1525 - 1583), який перебрався в Україну з Москви, рятуючись від фанатизму церковної та світської влади. Сюди ж, до Острога, втік відомий письменник князь А. Курбський (бл.1528-1587 рр.), не витримавши московського інтелектуального й політичного клімату. Тут він не тільки полемізував у листах з царем Іваном IV, але й серйозно вивчав філософію Аристотеля, переклав “Діалектику” Іоанна Дамаскіна, написав кілька праць з логіки, в тому числі “Сказ о логикі”. В центрі працювали Герасим Смотрицький (невід.- 1597 рр.) – перший ректор Острозької школи, Христофор Філарет (середина XVI – початок XVII ст.), Дем'ян Наливайко (невід.-1627 рр.), Іван Вишенський (між. 1545 –1550 – бл. 1620 рр.), інші полемісти. Вони ставили і вирішували найрізноманітніші завдання як ренесансно-гуманістичного, так і реформаційного напрямків, але основну увагу приділяли розвитку реформаційних ідей, оновленню православної релігії, підготовці творів з антикатолицькою спрямованістю. Острозький культурно-освітній центр був першою спробою створення вищого навчального закладу в Україні та східнослов'янському світі взагалі. На жаль, у 1636 р. він припинив своє існування. Проте за чотири роки до цього в Києві на базі Київської братської школи та школи Києво-Печерського монастиря виник Києво-

Могилянській колегіум (1632 р.), а згодом (з 1701 р.) – Києво-Могилянська академія, яка й справді стала першим вищим навчальним закладом на східнослов'янському терені. З Києво-Могилянським колегіумом пов'язана діяльність таких видатних українських мислителів, як Іова Борецький (пом. 1631 р.), котрий був одним з організаторів Київської братської школи та її першим ректором; Касіяна Саковича (бл. 1578-1647 рр.) – ректора братської школи в 1620-1624 рр.; Єлисея Плетенецького (бл. 1554- 1624 рр.), який заклав друкарню Києво-Печерської лаври і разом зі З. Копистенським, Л. Зизанієм та іншими зібрав навколо друкарні науковий гурток; Петра Могили (1596-1647 рр.) – Києво-Печерського архімандрита (згодом митрополита Київського і Галицького), який у 1641 р. відкрив у Лаврі школу, реорганізовану ним у наступному році в колегіум, названий на його честь Києво-Могилянським. Серед професорів Києво-Могилянської академії були такі відомі вчені, філософі і письменники, як Феофан Прокопович (1681-1736 рр.) – з 1711 р. ректор академії, з 1716 р. в Санкт-Петербурзі глава “вченої дружини” Петра І, Іоаникій Галятовський (пом. 1688 р.), Стефан Яворський (1658-1722) – реорганізував греко-латинську школу в Москві у Слов'яно-греко-латинську академію (1685 р.) на зразок Києво - Могилянського колегіуму, ставши її ректором, з 1621 р. – президент Синоду, Лазар Баранович (бл. 1620-1693 рр.), Георгій Кониський (1717 – 1795 рр.) – з 1751 р. ректор академії, Осип Кононович-Горбацький (пом. 1653 р.) та ін.

Філософська концепція, яка була розроблена професорами Києво-Могилянської академії, знаменувала ствердження у складі духовної культури України філософії як відносно самостійної сфери теоретичної діяльності. У межах цієї філософії зросла найзначніша у зазначену добу філософська система, автором якої був видатний український мислитель, вихованець Києво-Могилянської академії Григорій Савович Сковорода (1722 – 1794 рр.). Він був студентом Києво-Могилянської академії (1738-1741 рр., 1744-1750 рр.), співаком придворної капели в Санкт-Петербурзі (1742-1744 рр.), перебував у складі посольської місії за кордоном (1750 – 1753 рр.), а згодом викладав у Переяславі поетику, працював домашнім учителем. У 1759 – 1764 рр., а також у 1768 р. викладав у Харківському колегіумі, після чого вже до самої смерті був мандрівним філософом, писав діалоги, читаючи та даруючи їх своїм друзям і знайомим. За Сковородою, реальність є гармонійною взаємодією трьох світів: макрокосму, в якому “живе все породжене”; мікрокосму, або людини, і символічного світу, або Біблії. У свою чергу, кожен із трьох світів є єдністю двох “натур”: видимої, зовнішньої, тіньової й невидимої, внутрішньої, світлої. Так, макрокосм у своїй видимій іпостасі бачиться як природний світ відчутних речей і явищ, як матерія, проте, насправді, є лише “пустою видимістю”, “місцем”, “нікчемністю”, “тінню” справжньої, але невидимої його (Бога) “натури”. Макрокосм єдиний, але єдність його специфічна, це “двоє в одному і одне із двох”. Існування матерії є “корелятом” існування Бога, і в цьому сенсі – “матерія вічна”. Проте вічність ця – функція вічності божественного буття, “тінню” якого є буття матеріальне. “Поки є яблуна, – роз'яснював цю думку

Сковорода, – доти з нею і тінь її. Тінь, себто містечко, що його закриває від сонця яблуна. Але дерево вічності завше зеленіє, і тінь його ані часом, ані місцем не є обмежена. Світ оцей і всі світи... є то тінь Бога. Так само й мікрокосм, людина є єдністю двох “натур”: “емпіричної” (тілесної) та “внутрішньої” (справжньої, істинної). “Емпірична” людина, так само як і матерія, є “тінню”, “тьмою”, “тлінням”. Проте мікрокосм не просто співіснує з макрокосмом, пасивно відтворюючи його структуру. Людина (мікрокосм) є активним моментом у гармонійній взаємодії з великим світом (макрокосмом), адже єством “внутрішньої” людини, за Сковородою, є Бог. Тому сократівський заклик “пізнай себе” означає у Сковороди пізнай Бога. Тим-то філософська позиція Сковороди, про яку говорять дослідники його творчості, означає, по суті, діалектичність.

Отже, великий світ (макрокосм) і людина (мікрокосм) перебувають у стані гармонійної взаємодії. Але гармонія ця встановлюється не сама собою, не автоматично. Між макрокосмом і мікрокосмом існує посередник, третій світ, світ символів – Біблія. І тут, як і в першому й другому світах, теж вирізняються дві “наттури” – видима (предметна образність символу) й невидима (смысл, розшифровка сенсу символу). Шлях до невидимої натури третього світу лежить через розшифровку символів натури видимої. Розшифровка ця, проте, не є суто теоретичною працею, вона охоплює всю сферу людської життєдіяльності, оскільки вимагає бачити за оманливою зовнішністю життєвих реалій їх справжній (духовний, етичний, естетичний тощо) сенс. Тому філософія тлумачиться Сковородою як саме життя, а не теорія сама по собі. “Філософія або любов до мудрості, – наголошував Сковорода, – скеровує усе коло діл своїх до тієї мети, щоб дати життя духу нашому, благородство - серцю, світлість - думкам, якої голові всього. Коли дух веселий, думки спокійні, серце мирне, - той усе світле, щасливе, блаженне. Оце є філософія.”

Г. Сковорода, як засновник класичної філософії в Україні, одночасно зробив великий вплив на формування філософської думки в Росії. Іноді прямо називають його “родоначальником російської філософії”. Григорій Савович Сковорода помер на 72-у році життя у маєтку свого давнього приятеля М. Ковалевського в селі Пан-Іванівці (нині – Сковородинівка) на Харківщині 9 листопада 1794 р. На могильному камені, згідно із заповітом, було написано слова, що визначають розуміння сенсу життя і спрямування філософії великого мислителя: “Світ ловив мене, та не впіймав”. За Сковородою, реальність є гармонійною взаємодією трьох світів: макрокосму, в якому “живе все породжене”; мікрокосму, або людини, і символічного світу, або Біблії. У свою чергу, кожен із трьох світів є єдністю двох “натур”: видимої, зовнішньої, тіньової й невидимої, внутрішньої, світлої.

2. Професійна філософія в Україні XIX – XX століть.

З початку XIX ст. філософська думка в Україні зосереджувалась головним чином в університетах. У 1805 р. за ініціативою відомого українського

просвітителя **Василя Каразіна** (1773-1842 рр.) був відкритий університет в Харкові. 1817 року, після закриття Києво-Могилянської академії, в її приміщеннях почала працювати Київська духовна академія. Того ж року в Одесі було створено Рішельєвський ліцей, який 1865 року перетворили на Новоросійський університет. В 1834 р. на базі ліцею, переведеного до Києва із Кременця-Волинського, був відкритий Київський університет святого Володимира.

Українська “університетська” філософія цього періоду зазнавала значного впливу з боку німецької класичної філософії. Послідовником Шеллінга в Україні був перший ректор Київського університету **Михайло Максимович** (1804-1873 рр.). Захоплюючись філософією, Максимович твердив, що, будучи любов’ю до мудрості, філософія не може базуватися виключно на розумі, потрібне “серце”. Він цікавився проблемами історії, літератури й особливо українським пісенним фольклором. Ці його дослідження мали в подальшому певний вплив на творчість Гоголя й інших мисливців. **Микола Васильович Гоголь** (1809-1852 рр.) – класик російської і української літератури. Такі його твори, як збірник “Вечори на хуторі біля Диканьки”, комедія “Ревізор”, роман-поема “Мертві душі”, книга “Вибрані місця з переписки з друзями” справили вирішальний вплив на розвиток критичного реалізму, становлення сатиричних жанрів, ствердження гуманістичних і демократичних принципів у літературі. Д.Чижевський у своїх “Нарисах з історії філософії на Україні” назвав Гоголя “одним із найвидатніших українців усіх часів”. Всією своєю творчістю великий письменник проголошував принцип: любов до абстрактної людини, до народу взагалі – то не любов, а пусті слова. Служіння абстрактному ідеалові може обернутись безмежною жорстокістю щодо особистості. Він переконаний, що через страждання, що випали на долю його народу, треба прийти до співстраждання, і, зрештою, до справжньої любові.

Народний український поет, художник і мислитель **Тарас Григорович Шевченко** (1814-1861) усією своєю творчістю стверджував гідність людини, дружбу і рівність народів. У вірші “Молитва” він писав:

А всім нам вкупі на землі
Єдиномисліє подай
І братолюбіє пошли.

Він був упевненим в тому, що народ України досягне усього найвищого і прекрасного, а головне – свободи і незалежності. У Шевченка світ України утворюють два головних компоненти – це світ українського села і світ козаччини. Значення їх не однакове. Якщо світ козацтва уособлює українське минуле, то світ села – позачасовий, як світ органічно пов’язаної з ним природи з її вічним рослинним циклічним життям. Світ села – це передусім світ сакрального ідеалу, що відтворює модель України як ідеальної цілісності:

Село! і серце одпочине,
Село на нашій Україні –
Неначе писанка село,
Зеленим гаєм поросло.
Цвітуть сади, біліють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво. А кругом
Широколисті тополі,

А там і ліс, і поле,
І сині гори за Дніпром.
Сам Бог витає над селом.

З точки зору Т. Шевченка, “золотий вік” України все ще попереду, але його передумови були в минулому, є вони і в сьогоденні. Його ідеал – суспільство, звільнене від сил зла, від експлуатації людини людиною, від національної та політичної залежності. Реалізувати цей ідеал він вважав можливим тільки шляхом внутрішніх перетворень. Їх противники повинні бути усунуті від справ навіть засобами насильства. Останнє не обов’язкове, але можливе як страшна кара, свята помста, що чекає на тих, хто стає наперекір неминучому приходові світлого майбутнього.

Автором своєрідної філософської концепції, так званої “філософії серця” в Україні був **Памфіл Юркевич** (1827-1874 рр.). Як й інші українські філософи, він малював реальність плуралістичною, складеною з трьох сфер: а) “ноуменального світу” - ідеального царства “вічної правди” подібного до царства ідей Платона; б) реального світу, що є царством розумних істот; в) феноменального світу, приманного існуванню тілесності. Активна взаємодія всіх цих трьох сфер становить гармонію цілого світу.

В 60-70-х роках ХІХ ст. в Києві, Полтаві, Харкові, Одесі, Чернігові та інших містах України виникли культурно-просвітницькі громадські рухи. Серед їх учасників було чимало оригінальних мислителів загальнослов’янського та європейського масштабу. Наприклад, **Олександр Опанасович Потебня** (1835-1891 рр.) – професор філософії Харківського університету, член-кореспондент Петербурзької Академії наук, лауреат престижної Ломоносівської премії – розробляв питання історії пізнання і мови. Серед діячів громадських рухів значний внесок в історію філософської думки України належить **Михайлові Петровичу Драгоманову** (1841-1895 рр.) – талановитому публіцисту, історику, літературознавцю, фольклористу, економісту, філософу. Його філософська позиція – позитивістсько-натуралістична, своєрідне продовження ідей О. Конта, Г. Спенсера. Філософські ідеї Потебні, Драгоманова, інших громадівців зробили помітний вплив на формування нового покоління мислителів, серед яких був **Іван Якович Франко** (1856 - 1916 рр.) - видатний письменник, громадський діяч, публіцист, доктор філософії, автор близько п’яти тисяч оповідань, повістей, романів, наукових філософських, публіцистичних праць. Його філософські ідеї – екзистенціально-художні та етико-антропологічні. Авторитетами в філософії для І. Франка були Конт і Спенсер. Відоме його скептичне ставлення до вчень Шопенгауера, Ніцше, інших ірраціоналістів. Для нього особливо значущі моральні цінності: істинність, справедливість, правда, добро, щастя, добросовісна праця. Всі вони – предмет етики, яка вчить людину благородству, любові, свободи, гуманізму, солідарності, моральному прогресу в цілому. Філософські погляди І. Франка діалектичні. Він вважав діалектику універсальним методом науки, який дозволяє правильно орієнтуватися в багатообразному світі, постійних закономірних змінах в природі та суспільстві. На його думку, досягнення Україною суспільного ідеалу неможливе без піднесення культури її народів, їхньої освіти, без розвитку науки. Він глибоко обмірковував перехідний характер своєї

епохи, передбачав глобальні зміни в ній, вважав, що подальша доля України залежатиме від ступеню її зрілості, самостійного розвитку, суверенітету.

Першою з українських неоромантиків була **Леся Українка** (Лариса Петрівна Косач, 1871-1913 рр.) – письменниця, літературний критик і громадський діяч України другої половини XIX – початку XX століть. Її ідеалом була така держава, в якій люди мають усі права, які тільки є у світі, а на захисті кожної людини стоїть закон. Прибічником позитивізму в філософській думці України був також **Михайло Сергійович Грушевський** (1866-1934 рр.) – історик, громадський і державний діяч (в 1917-1918 рр. очолював Центральну Раду в Києві), автор наукових публікацій з проблем історії, літературознавства, культури, освіти. Він не був професійним філософом, однак мав свою історіософську концепцію, чим збагатив українську думку. У світовій науці і філософії широко відоме ім'я академіка, першого президента Академії наук України **Володимира Івановича Вернадського** (1863-1945 рр.). Він – творець вчення про ноосферу і нову науку – біогеохімію. Значення його досліджень в геохімії, космохімії, гідрохімії, радіохімії, радіогеології, мінералогії, кристалографії, генетичному ґрунтознавстві усвідомлюються людством тільки в наш час. У філософії він став засновником антропокосмізму - вчення про гармонію природно - історичної та соціально-гуманітарної тенденцій розвитку науки. В.І. Вернадський вперше в історії науки і філософії звернув увагу на те, що з часу становлення людства в біосфері почала діяти нова сила – розум людини з її спрямованою і організованою волею. При цьому розум виступає як доповнення систем природи, як мислячий орган біосфери, як завершення розвитку живого. Біосфера, доводив учений, закономірно переходить у ноосферу (від грецьк. - розум і куля), оскільки пізнаючи закони природи і розвиваючи техніку, людство надає їй рис нової, більш високої організованості. При цьому людство стає могутньою силою, яку можна зрівняти своїм впливом на природу з геологічними процесами. В.І. Вернадський з цієї причини доводив необхідність розумної організації взаємодії суспільства з природою на протилежність стихійному хижацькому ставленню до оточуючого середовища. Тоталітарний політичний режим у колишньому Радянському Союзі не сприяв філософській творчості в Україні. В середині XX століття філософія виявилась у становищі глибокої кризи. Однак і за цих важких умов в Україні були філософи і філософські колективи, які внесли гідний вклад в розробку філософських проблем природознавства, науки, діалектики, теорії пізнання, особистості, суспільства. Серед них особливо виділяється своїми досягненнями **Павло Васильович Копнін** (1922-1971 рр.). Він у 1958 р. приїхав з Москви до Києва й очолив одну з найбільших філософських кафедр столиці України (кафедру філософії Політехнічного інституту). Згодом, у 1959 р., Копнін очолив кафедру філософії Київського університету, а в 1964 р. став директором Інституту філософії Української Академії наук. Копнін заснував відділ логіки наукового дослідження. Створивши зі своїми першими учнями авторський колектив, він видав книгу “Логика научного исследования” (М., 1965 р.), що стала своєрідним маніфестом філософської групи, відомої згодом в Україні та світі як київська філософська школа. До авторського колективу книги входили ще А. Артюх, І Бичко, Є. Жаріков, П. Йолон, С. Кримський, В. Косолапов, М. Попович, В. Черноволенко. Після від'їзду Копніна до Москви (у 1968 р. він став директором

Інституту філософії Академії наук СРСР) і його передчасної смерті (1971 р.), творчий колектив київських філософів, очолений наступником Копніна на посаді директора Інституту філософії АН України Володимиром Шинкаруком, видав серію робіт у започаткованому Копніним напрямі “Людина і світ людини” (К., 1977 р.), “Соціально-історичні та світоглядні аспекти філософських відповідальних працівників. категорій” (К., 1977) та інші фундаментальні праці. Таким чином, філософська думка в Україні продовжує функціонувати як органічна складова світової філософії.

Лекція 4. Буття та його форми

План.

1. Категорія «Буття». Формування філософського поняття матерії.
2. Походження, сутність та зміст свідомості.

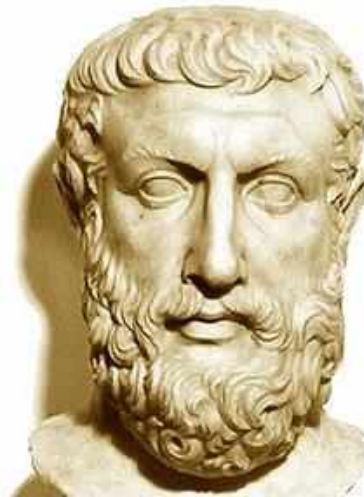
Мета лекції: проаналізувати категорію «Буття». Розглянути формування філософського поняття матерії. Проаналізувати походження, сутність, зміст та структуру свідомості.

1. Категорія «Буття». Формування філософського поняття матерії

Буття, матерія, свідомість – перші філософські категорії, які були розроблені ще в стародавньому світі та покладені в основу різноманітних філософських вчень про існування світу. Розділ філософії у якому вивчається буття, отримав назву – «Онтологія» (від давньогрецького «онтос» — буття, сутне). Це і є вчення про буття. Це поняття універсальне, має значення всезагальності існування світу, людини, виступає предметом філософствування протягом всієї історії світової філософської думки. Засвоєння проблеми буття є необхідною умовою вивчення інших питань філософії. Проблема буття різними філософськими напрямками, течіями тлумачиться неоднозначно. Причина цього полягає у неадекватності вибору субстанції буття. Субстанція – це категорія, що означає те, що лежить в основі буття. Є його першоосновою. Ідеалістична філософія субстанцією буття визнає свідомість, матеріалістична – матерію. При цьому філософському монізму у вирішенні проблеми буття протистоїть філософський дуалізм, який проголошує існування двох самостійних і незалежних субстанцій – матерії і свідомості. Отже, осмислення буття у філософській онтології відбувається через складне зіставлення різних поглядів, позицій, ціннісних орієнтацій філософів і дослідників.

Категорія буття – вихідна в систематичному філософствуванні. Вона належить до числа найширших і виражає все те, що реально існує: предмети, властивості, численні прояви свідомості людини і суспільства. В ній фіксується

складний зміст самого існування. Історично проблема буття виникла в епоху античності як своєрідна відповідь на її нові потреби, коли люди почали втрачати віру в міфологічних богів як гарантів стабільності і надійності світу. З метою запобігання розповсюдження настроїв сумніву та відчаю в суспільній свідомості давньогрецький мислитель Парменід запровадив термін буття для позначення існування світу.

(Парменід)

Буття, на його думку, гарант надійності і незнищуваності світу та заведеного в ньому порядку. Все в світі змінюється. Не змінюється, вважав Парменід, лише буття. Тому день завжди приходить на зміну ночі, сонце раптово не потухне і люди не зникнуть. Парменід вперше в історії філософії зробив предметом аналізу саме буття, а не окремі його аспекти. Діалектичних зв'язків категорії буття надав Г. Гегель. Він доводив, що буття переходить у “небуття”, а все у світі являє собою становлення. Сучасна філософія розглядає буття в різноманітних формах. За способом існування – це світ фізичних станів або матеріальний, природний світ, і світ психічних станів, або внутрішній світ людини. Перший – існує об'єктивно, тобто незалежно від свідомості і волі людей; другий – суб'єктивно, оскільки це духовність людини, соціальної групи, суспільства в цілому. Отже, є об'єктивне буття і суб'єктивне буття.

Взаємодія матеріальної і духовної, об'єктивної і суб'єктивної форм буття утворюють такі його різновиди, як буття “другої природи” і буття людини. Буття “другої природи” – це світ створених людиною речей. Вони - результат опредмечування праці та знань людини, нерозривна єдність природного матеріалу та людської діяльності, її продукт, опосередкований свідомістю людей: знаряддя праці, промисловість й енергетика, міста і села, радіостанції і телецентри, космодроми і космічні кораблі, держави і їх військові організації, предмети побуту, книги, картини, музеї тощо. “Друга природа”, отже, порівняно з “першою природою”(світом фізичних станів), являє собою природно-духовно-соціальну реальність, “поле” людської цивілізації і культури. Вона об'єктивна і тому, що початковим, первісним в ній виступає природна реальність, яка розвивається за певними законами, незалежними від

людини і людства; і тому, що кожна людина і кожне покоління людей отримують “другу природу” незалежно від своїх бажань та інтересів. В той же час люди постійно удосконалюють свою взаємодію з “першою природою” і навіть вступають з нею в конфлікти: екологічні, енергетичні, продовольчі, демографічні та інші - але одночасно створюють нові способи взаємодії з нею.

Таким чином, комбінації розглянутих та інших форм, родів та видів буття містять у собі:

- буття речей, явищ і процесів як цілого і буття речей і процесів, створених людиною;
- буття людини, у світі речей та людське буття;
- буття духовне, індивідуалізоване та об’єктивоване;
- буття соціальне, індивідуальне буття (буття окремої людини у суспільстві) і буття суспільства в цілому.

Усі форми буття взаємопов’язані таким чином, що утворюють єдину загальну систему, яка виражається категорією “Світ”., роди і види буття розрізняються ще за рівнями свого існування на актуальне або дійсне буття та потенційне або можливе буття, а також ціннісне буття. Тієї чи іншої події ще немає в реальності, але вона може виникнути. Тому можливості такою ж мірою, як і актуальній дійсності, притаманна ознака існування. Ця ж ознака “бути” (“існувати”) належить і цінностям, хоч вони і не є “предметами” самі по собі. Цінності – важлива характеристика буття. Вони володіють не тільки існуванням, а й визначають життєдіяльність людини, її ставлення до інших людей, до природи.

Таким чином, категорія “буття” на рівні теоретичного світогляду володіє статусом всезагальної абстракції, яка відображає у своєму змісті факт потенційної чи наявної даності існування реального світу. Головними сферами його буття є природа, суспільство, свідомість.

У пошуках відповіді на питання, що об’єднує світ, що лежить в його є його субстанцією виступає матерія. Термін “матерія” має латинське походження (від “*materia*” – речовина). У широкому значенні матерія – це субстанція, найглибша сутність світу, його фундамент. Згідно з матеріалістичною філософією, крім матерії в її різноманітних видах та формах у світі нічого не існує. Навіть свідомість розглядається як властивість матеріального характеру, оскільки вона притаманна високоорганізованій матерії – мозку людини. У вузькому плані матерія – це об’єктивна реальність, яка існує поза і незалежно від свідомості і відображається органами чуття. При такому тлумаченні матерії із її змісту виключається усе, що є продуктом діяльності психіки людини. Матерія розглядається як протилежність свідомості. Поняття матерії – це найширша абстракція. Тому матерію взагалі неможливо бачити, сприймати дотиком, нюхати, пробувати на смак і таке ін. Те, що сприймають органи чуття людини, є певним видом матерії. Матерія не тотожна жодній із речей, хоча всі вони входять до її структури, а іноді, на рівні буденної свідомості, саме так її і розуміють. Головною ознакою матерії є те, що вона об’єктивна реальність, існує незалежно від свідомості.

Із сучасних уявлень про сутність і зміст матерії впливають її основні властивості: об'єктивність, вічність, нествореність, багатоякісність, системність, структурність, самоорганізація, взаємодія, відображення та ін.

Якісна нескінченність матеріального світу полягає у невичерпності форм і видів предметної реалізації матерії. Наука відкрила і ще відкриє багато нового у структурі матерії. Сьогодні вона виділяє наступні види – речовина та фізичне поле. Речовина – це вид матерії, який складається з частинок, котрі мають певну масу спокою. Це фактично всі матеріальні системи – від елементарних частинок до метagalactic утворень. Наявність речовини є одним із проявів дискретності матерії. Поле – це матеріальне формування, якому не притаманна маса спокою, а властива лише маса руху, що залежить від енергії квантів. Тому матерія не тільки дискретна, але й неперервна. Наукою відкриті різні види полів – гравітаційне, електромагнітне, ядерне і таке ін. Вони пов'язують частинки матерії, дозволяють їм взаємодіяти і тим самим існувати. Так, без полів тяжіння ніщо не об'єднувало б зірки в галактики, а саму речовину – в зірки. Не було б ні Сонячної системи, ні самого Сонця, ні планет. Взагалі всі тіла перестали б існувати без електричних та магнітних полів, ніщо не пов'язувало б атоми в молекули, а електрони і ядра – в атоми. Окрім речовини і поля, існують й інші фізичні види матерії. Особливими видами матерії є плазма і фізичний вакуум. Останній визнається сьогодні найфундаментальнішим видом фізичної реальності. Нещодавно фізики відкрили частинки, які за своєю масою дорівнюють масі протона, але заряд у них не позитивний, а негативний. Їх назвали антипротонами. Незабаром були відкриті й інші античастинки. Серед них виявився антинейтрон. На цій підставі висунуто допущення про існування у фізичному світі поруч з речовиною також і антиречовини. Це теж матерія, тільки іншої структурної природи та організованості. Ядра атомів антиречовини повинні складатися із антипротонів і антинейтронів, оболонка атома – із позитронів. Таким чином, нежива матерія невичерпна, різноманітність її об'єктів нескінченна. Але ця різноманітність не хаотична, а упорядкована. Результатом її еволюції є виникнення на планеті Земля живої матерії. Сталося це, як доводять вчені, приблизно 3,5 мільярда років тому. Жива природа представлена такими рівнями матерії: доклітинний (ДНК, РНК, білки), клітини, багатоклітинні організми, види і популяції, біоценози, біосфера. В процесі еволюції живої матерії сформувався її особливий рівень – соціально – організована матерія. До неї входять: індивіди, сім'я, колективи різних рівнів, соціальні групи, класи, етноси (нації, народності, племена, раси), держави, союзи держав, суспільство в цілому. Основними формами існування матерії є рух, простір та час. Їх єдність є невід'ємною характеристикою матерії, її атрибутом. Тому в матеріалістичній філософії під рухом розуміються будь-які зміни взагалі, усілякі взаємодії матеріальних об'єктів, перехід їх станів. Матерія існує тільки у русі. Через рух і лише завдяки йому вона виявляє і проявляє себе. Не можливо знайти жодного об'єкта, який би не перебував у русі. Рухаються планети, зірки, супутники, рослини і тваринні організми, люди і суспільство тощо. Рух є спосіб існування матерії. Він представляє собою єдність

протилежностей: абсолютного і відносного, стійкого і мінливого, перервного і неперервного. Рух матерії абсолютний і вічний. Це означає, що його не можливо ні створити, ні знищити. Немоżliвість ця визначається тим, що не створена і не знищувана сама матерія. Разом з тим кожний конкретний матеріальний об'єкт має тривалість свого існування. Такий стан руху матерії називається спокоєм. Спокій – момент, конкретний випадок руху, рух у рівновазі. Отже, поняття спокою є тим станом руху, який забезпечує стабільність предмета, збереження його якості. Якщо рух матерії абсолютний, то спокій – відносний. Основними видами руху є: механічний, фізичний, хімічний, соціальний.

Матерія рухається у просторі і часі. Простір і час – це атрибути, тобто суттєві властивості рухомої матерії. Вони формами її існування. Простір і час, як реальні форми існування матерії, характеризуються цілою низкою особливостей. До їх всезагальних властивостей відносяться: об'єктивність, незалежність від свідомості людини; абсолютність; кількісна та якісна нескінченність; нерозривний зв'язок один з одним і з рухом матерії; єдність перервного і неперервного в їхній структурі; залежність від процесів розвитку в матеріальних системах. Володіючи всезагальними властивостями, простір і час разом з тим значно відрізняються один від одного. До загальних властивостей простору відносяться: протяжність, зв'язок, тримірність. Специфічними (локальними) просторовими властивостями матеріальних систем є їхня симетрія та асиметрія, конкретна форма і розміри, місцеположення, відстань між тілами, розвиток, мінливість. До загальних властивостей часу відносяться: нерозривний зв'язок з матерією, а також з простором, рухом та іншими атрибутами матерії; тривалість, неперервність. Час одномірний, асиметричний, не зворотний і спрямований завжди від минулого до майбутнього. Специфічними властивостями часу є конкретна тривалість та періодичність існування тіл, одночасність подій, ритм процесів, швидкість зміни станів, мінливість. Різноманітність форм руху матерії припускає, що існують якісно різні просторово-часові форми, які відповідають різним видам рухомої матерії.

2. Походження, сутність та зміст свідомості.

З філософським вченням про матерію безпосередньо пов'язане вчення про свідомість. У науці і філософії немає складнішої проблеми, ніж проблема свідомості. Свідомість досі залишається загадковим і навіть таємничим явищем, що і є підставою виникнення нових і підтримки існуючих містичних і окультних уявлень про її сутність і походження. Жодна наукова проблема не є предметом таких далеких від науки і таких широких за змістом інтелектуальних спекуляцій, як це можна бачити на прикладі свідомості. Варто уваги те, що з кожним кроком вперед у дослідженнях психіки і свідомості людини такого роду спекуляцій не зменшується. Більш того, на буденному рівні повсякденних знань саме вони здаються більш привабливими, ніж відповідні наукові розробки. Однак слід пам'ятати, що лише наукове осягнення природи свідомості може відкрити її істину. Перші уявлення про свідомість виникли в

стародавні часи. Самоспостереження привело людей до висновку, що в їх головах мають місце процеси, які відрізняються від процесів у оточуючій природі. Наприклад, можуть виникати уявлення про речі, які ми зараз не спостерігаємо; під час сну людина може бачити те, чого взагалі ніколи не бачила, може фантазувати, мріяти і таке ін. Тоді ж з'явилися думки про існування душі і були поставлені питання: що таке душа? Як вона співвідноситься з предметним світом? При відповіді на ці питання погляди філософів розділились. Так, в релігії душа людини з самого початку розглядається як прояв божественного, надприродного розуму. Вона є "іскра божя", котру Бог забирає, коли карає людину. Об'єктивні ідеалісти (Платон, Г. Гегель та ін.) розглядали свідомість духовною субстанцією, що існує поза і до матеріальних речей; зовнішній світ на їх думку, визначається світом ідей, абсолютним духом, світовим розумом або волею, котрі складають внутрішню сутність предметів, що суттєво сприймаються. Суб'єктивні ідеалісти (Дж. Берклі, Е. Мах, Д. Юм та ін.) виходили із абсолютної несумісності матерії і свідомості, але при цьому вважали справжньою реальністю лише відчуття людини; речі ж, на їх погляд, являють собою вторинне буття, похідне від відчуттів. Філософський дуалізм розглядав душу і тіло як незалежні одне від одного начала. Він теж не зміг пояснити взаємозв'язки психічних і фізіологічних процесів в організмі людини.

Матеріалісти минулого в дискусіях з ідеалістами відкидали ідею про надприродний характер свідомості та її субстанціальність і доводили, що джерело свідомості міститься в матерії. Однак вирішити питання, як свідомість виникає в процесі розвитку матерії, їм не вдалося. Тривалі дослідження свідомості засвідчили, що вона являє собою єдність психічних процесів, які задіяні в осмисленні людиною об'єктивного світу і свого власного буття. Сучасна наука довела, що свідомість існувала не завжди, що вона є властивістю матерії, що виникла в ході історичного розвитку та ускладнення її форм. Свідомість не є чимось містичним, надприродним, не властивим природі. Вона споріднена притаманній усій матерії властивості відображення. Для того, щоб усвідомити сутність цієї властивості, необхідно мати на увазі, що універсальне за своїм розповсюдженням відображення виявляє себе не однаково на різних рівнях організації матеріального світу. Під відображенням в філософії розуміється властивість матерії внутрішнє перебудовуватися внаслідок зовнішнього впливу, відповідно реагувати на нього. Відображення завжди пов'язано зі взаємодією двох і більше об'єктів. Тому характер відображення залежить як від зовнішніх дій, так і від внутрішнього стану об'єкта, що відповідає на дію. Кожному рівню структурної організації матерії відповідає своя специфічна форма відображення. Розвиток цих форм супроводжується появою нових типів відображення. Сьогодні виділяють наступні типи: відображення у живій природі, відображення у неживій природі, відображення у суспільстві. На рівні неживої природи відображенню властивий пасивний, некерований характер. Прикладом цього може бути ерозія ґрунту, зміни в гірських породах в результаті землетрусів, усі фізико-хімічні взаємодії. На рівні

живої матерії, але такої, яка ще себе не усвідомлює, виникає активно-пристосувальне відображення. Воно характерне для рослинного і тваринного світу. У живих істот на цьому рівні з'являється нервова система, органи чуття. На рівні соціально організованої матерії виникає свідомість. Вона є якісно новою формою відображення. Її можна назвати активно-перетворюючою. Свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, але й бере активну участь у його творчому перетворенні. Свідомість – це вища, притаманна лише людині, форма відображення об'єктивної дійсності, властивість головного мозку людини. Мозок людини – разюче складний об'єкт. За своїм об'ємом він більший ніж мавпячий в два з лишком рази, а за вагою – в чотири рази. В ньому міститься майже 15 мільярдів нервових клітин. Середня маса мозку в чоловіків — 1375 г, у жінок — 1275 г. У чоловіків він становить 2 % загальної маси тіла, у жінок — 2,5 %. Довгий час панувала думка, що від маси мозку залежать розумові здібності людини: чим більша маса мозку, тим обдарованіша людина. Але, як з'ясувалося пізніше, це не так. Встановлено, що інтелект людини знижується лише в тому випадку, коли його маса зменшується до 900 г і менше. У мозку знаходиться близько 80 – 100 мільярдів нейронів. За годину в ньому “спалюється” 5 грамів глюкози в 3 літрах кисню. Він здатний зберігати в собі до 10^{10000} бітів інформації. Його кора може утворювати до 10^{13} зв'язків (для порівняння: до складу видимої частини Всесвіту входять 10 атомів). Саме така грандіозна біологічна система і стала матеріальним субстратом свідомості.

Кожна із нервових клітин мозку (нейронів) за допомогою відростків (довгих – аксонів та коротких – дендритів) знаходиться у контакті (через синапси) з тисячами інших, утворюючи в цілому ажурну сітку з незчисленною множиною зв'язків, які розповсюджуються по нервових волокнах аж до нервових закінчень органів чуття. Нервові закінчення – це свого роду “щупальці” мозку. Коли вони зазнають певних дій сигналів, закінчення приходять до стану збудження, яке по відповідних нервах передається в кору головного мозку, де постійно виникають, “розсипаються” і знову утворюються зв'язки між різними її сферами. Так відбувається взаємодія мозку з зовнішніми предметами, явищами і процесами, внаслідок якої дуже складним і ще не досить вивченим шляхом виникає свідомість людини. При розгляді проблеми свідомості може постати питання: якщо свідомість невід'ємна від високоорганізованої матерії, якщо вона виступає її продуктом, то чи не є вона різновидом матерії? Саме так і розглядали її вульгарні матеріалісти. Вони вважали матерію і свідомість однаковими, рівнозначними, тотожними за значущістю. Наприклад, німецький природознавець і філософ К. Фогт (1817 – 1895 рр.) стверджував, що мозок виділяє думку так же, як печінка жовч. Ідеї вульгарного матеріалізму не зникли. Своєрідний їх відгук можна помітити в сучасній філософії так званого “наукового матеріалізму” Г. Фейгл, Дж. Сمارт, Р. Рорті та ін.). Нею психічне розглядається підкласом фізичного, а відчуття зводяться до певного мозкового процесу. Хоч свідомість, думка і невід'ємні від матерії, від мозку, але їх не можливо плутати, ототожнювати. Думка – не речовина, її не можливо побачити, зміряти, сфотографувати. Думка – це образ

предметів і явищ світу, але образ не матеріальний, а ідеальний.

Таким чином, визначальною особливістю головного мозку людини є його здатність відображати матеріальний світ в ідеальних образах. Нарівні з вульгарно-матеріалістичною трактовкою свідомості наука і філософія заперечують також гілозоїзм (від грецьк. *hyle* – матерія, *zoe* – життя). Представники цієї течії в філософії наділяли свідомістю всю матерію, всі її рівні і форми розвитку. Наприклад, голландський матеріаліст Б. Спіноза вважав, що свідомість являє собою таку ж всезагальну властивість (атрибут) природи, яким є протяжність, тілесність. Помилковість цієї точки зору полягає в тому, що в ній недооцінюються якісні відмінності між неживою і живою матерією і передусім мислячою.

Принципово розходяться в трактовці сутності свідомості матеріалізм й ідеалізм. Абсолютизуючи ідеальність свідомості, представники ідеалізму розглядають її як самостійно існуюче начало, тобто незалежне від матерії, мозку. Дійсно, ідеальність є не просто властивість, а сутність свідомості. Будучи внутрішньою природою свідомості, ідеальне не має кількісних градацій. Воно є, чи його зовсім немає. Людина може знати більше або менше, мати більшу чи меншу силу інтелекту, однак образи і поняття її свідомості не можуть відрізнятися від образів і понять свідомості іншої людини більшим або меншим ступенем ідеальності. Свідомість не може бути не ідеальною. Тут ідеалісти праві. Але цього не заперечує і матеріалізм. Він доводить: ідеальність полягає в тому, що образи, які складають свідомість, не володіють ні властивостями предметів, що відображаються в ній, ні властивостями нейрофізіологічних процесів, на основі яких вони виникли. Ідеальність свідомості є не щось інше, як відображення дійсності в формі знань, емоцій, волі, логічних прийомів і способів теоретичної і практичної діяльності. Вона є результатом і разом з тим моментом відношення суб'єкта і об'єкта. Цим визначається одна з відправних характеристик свідомості – інтенціональність, тобто її предметна спрямованість. Ідеальне – це сам факт даності об'єкта суб'єкту. В ідеальному об'єкт набуває свого другого існування в формі суб'єктивного образу, не втрачаючи при цьому ні атома свого онтологічного статусу. Ідеальне, виражаючись фігурально, – це “предмет”, “відчужений” від самого себе, існуючий не в своїй власній конкретно-чуттєвій формі, а на основі речовини і процесів мозку (твердість, колір, патріотизм тощо).

Отже, ідеальне і матеріальне не розділені непереборним бар'єром. Між ними існує і різниця, і зв'язок, і єдність. Тому неможливо абсолютизувати протилежність свідомості і матерії. Ця протилежність абсолютна тільки в межах вирішення основного питання філософії, тобто питання про те, що первинне – матерія чи свідомість? За рамками цього питання дана протилежність відносна. Її відносність виявляється двояко. По-перше, в тому, що свідомість виникає і розвивається під впливом матеріальних чинників. По-друге, виникнувши, свідомість набуває певної самостійності. Завдяки свідомості людина активно діє на розвиток матеріального світу, на природне і соціальне середовище, перетворює їх на засадах отриманих знань.

Як же виникла свідомість? Питання про походження свідомості – це питання про те, як при переході від неживої матерії до живої і від неї до мислячої пасивне відображення перетворилося на активне, відбірконе і як на засадах останнього розвинулась здатність мислити. Природознавці вже давно довели, що жива природа виникла із неживої. За допомогою хімічного аналізу переконливо показано, що неживі матеріальні об'єкти і живі організми складаються із одних і тих же хімічних елементів. Виникнення перших найпростіших організмів стало суттєвим результатом ускладнення відображення: властиве неживій природі відображення дійсності перетворилося на якісно нове, біологічне відображення. Найпростішою формою біологічного відображення є подразненість. Вона властива всім рослинним і тваринним організмам і полягає в їх здатності відповідати на короткочасні дії середовища. Наприклад, рослини на дії світла, температури, вологи відповідають рухом листя, пелюсток (настої), або спрямованим ростовим рухом (тропізми); рослини і тварини, які легко пересовуються, відповідають позитивними або негативними руховими реакціями (таксиси). В процесі еволюції структурної організації матерії ускладнювалися і самі організми, і зовнішні умови їх перебування. Це сприяло процесу перетворення подразненості в чутливість.

На відміну від подразненості чутливість - це вже психічна форма відображення, яка з'являється разом з виникненням центральної нервової системи у живого організму і виявляється у його здатності розрізняти властивості предметів, що діють на нього і відповідно реагувати на них. Центральна нервова система являє собою орган зв'язку організму з оточуючим середовищем і функціонує на основі умовних і безумовних рефлексів. Рефлекс – це відповідь організму на дію подразнювача на засадах функціонування нервової системи. Безумовні рефлекс є вроджені стереотипні реакції тварин на біологічно значущі дії зовнішнього світу і внутрішнього середовища їх організму. Вони забезпечують пристосування до відносно постійних умов і реалізацію основних життєвих процесів: обмін речовин, розмноження та самозбереження. Безумовні рефлекс, матеріальним носієм яких є спинний мозок, у своїй сукупності лежать в основі інстинктивної поведінки тварин. Завдяки безумовним рефлексам пристосування організму до зовнішнього світу досягається лише у вузьких межах, тому що ці рефлекс виникають у відповідь на деякі подразнювачі і мають, як правило, стандартний характер. Умовні рефлекс – це тимчасові сигнальні реакції, які утворюються в ході життя кожної тварини, на біологічно індіферентні подразнювачі, але так чи інакше пов'язані з життєво важливими факторами, що викликають безумовні рефлекс. Умовні рефлекс, матеріальним носієм яких є кора великих півкуль головного мозку, утворюються на основі безумовних і спричиняють пристосування тваринного організму до мінливих умов зовнішнього середовища. Як показали дослідження, достатньо пошкодити у тварин кору головного мозку, щоб утворення нових умовних рефлексів стало неможливим і щоб старі, ті, що виникли раніше, зникли. На рівні чутливості відображення відбувається в образах (відчуття, сприйняття і уявлення), котрі відіграють

сигнальну роль. У тваринних організмів у зв'язку з цим з'явилась можливість відображати занадто різноманітні явища, причому не тільки за інтенсивністю їхньої дії, але і за їх якісною відмінністю (колір, форма, запах, смак). У своїй сукупності безумовні й умовні рефлекси утворюють першу сигнальну систему, тобто спосіб регулювання поведінки живих істот в оточуючому світі, властивості якого сприймаються головним мозком у вигляді сигналів, або відчуттів, котрі безпосередньо ловляться органами чуття. Ускладнення психічної діяльності у вищих тварин призводить до виникнення, за словами видатного російського фізіолога І.П. Павлова (1849 – 1936 рр.), “елементарного, конкретного мислення”, яке стало природною передумовою зародження людської свідомості. Це – наочно-діюче мислення. Його особливість полягає в тому, що рішення виникаючих в житті тварин труднощів досягається не шляхом дії умовних і безумовних рефлексів, а через різні самостійні маніпуляції з предметами і фізичної зміни конкретної ситуації в процесі розгортання послідовного ряду спроб та помилок. Причому все це здійснюється на рівні сприймання і уявлення і, звичайно ж, за умови повної відсутності свідомої постановки мети і планування дій. Такого роду психічний процес може бути названий елементарним “мисленням” тому, що в ньому виявляються найпростіші прояви операцій порівняння, узагальнення, аналізу і синтезу, котрі дозволяють тваринам виділяти суттєві і несуттєві для них ознаки предметів. При цьому слід особливо підкреслити, що наочно-діюче “мислення” тварин безпосередньо обумовлюється необхідністю задоволення біологічних потреб і розгортається в їх психіці до тих пір, доки вони оперують з предметами. Зупинивши дії, вони тут же перестають на них реагувати. Наочно-діючим “мисленням” володіють не тільки мавпи, але і дельфіни, собаки, птахи, кішки тощо. У вищих мавп зафіксований більш високий рівень предметно-конкретного “мислення” – початкова фаза наочно-образного “мислення”, що у них виявляється в простій знаряддевій поведінці, в здатності до фіксації в пам'яті зовнішніх причинно-наслідкових зв'язків і їх використанні у новій ситуації для вирішення того чи іншого завдання. В основі цього “мислення” знаходиться початкове оперування образами, а не предметами. Це стає можливим лише за умови виникнення у мавп зачатків такого психічного феномену, як уява. Наочно-діюче і наочно-образне “мислення” присутнє і людям. Однак у нас воно має незрівнянно досконаліший характер, ніж у вищих тварин. Так, в ході еволюції живих організмів відбувається розвиток психіки. Але тільки на її вищих ступенях жива матерія набуває здатності мислити. Цією здатністю володіє лише людина. Отже, відображення – загальна властивість усієї матерії. Свідомість виникла природним шляхом в ході еволюції форм відображення. Вона – вища форма відображення дійсності, властивість високоорганізованої матерії, тобто головного мозку людини. Свідомість нерозривно пов'язана з оточуючим людину матеріальним середовищем і без його впливу функціонувати не може. Сутність свідомості багатоаспектна. Її онтологічний аспект полягає в тому, що свідомість вторинна, похідна від матерії як за своїм джерелом, так і за способами і формами функціонування;

гносеологічний аспект – свідомість є вища форма відображення, суб'єктивний образ об'єктивного світу; природничонауковий аспект – свідомість є властивістю особливим чином організованої матерії, тобто головного мозку людини (свідомість є там і тоді, де і коли функціонує головний мозок людини); соціально-історичний аспект – свідомість є результатом соціалізації людини, прогресу людини і суспільства.

Змістовий модуль 2. Філософська теорія та соціальна філософія

Лекція 5. Діалектика як філософське вчення про розвиток світу

План.

1. Діалектика як методологічна система.
2. Закони діалектики.

Мета лекції: розглянути діалектику як методологічну систему та її закони. Проаналізувати співвідносні категорії діалектики, їх функціонування у АПК.

1. Діалектика як методологічна система.

Об'єктивна реальність виявляє себе у різноманітності зв'язків і відносин, що потійно змінюються. Філософія має своїм завданням відобразити ці зв'язки через систему категорій та їх логічний зв'язок. Одним із перших філософських вчень, що розкриває всебічні зв'язки та розвиток навколишнього світу є діалектика. Це таке розуміння світу і такий спосіб мислення, завдяки яким різні явища, предмети, речі розглядаються через їх розвиток, джерелом якого є взаємодія протилежних властивостей і тенденцій, в процесах змін. Діалектика – одна з найдавніших наук. Витоки її беруть початок з історично перших абстракцій про існування світу. Згідно з твердженням Г. Гегеля, філософія виникла як діалектика, яка системно і змістовно збагачувалась на шляху розвитку теоретичної думки. В пізнавальній та практичній діяльності людей діалектика виконує світоглядницьку та методологічну функції. Діалектика у перекладі з грецького означає мистецтво вести бесіду. Вперше цей термін використав Сократ, для позначення ним мистецтва вести суперечку, діалог, спрямований на обговорення проблеми з метою досягнення істини. Платон під діалектикою розумів власно діалог, як логічні операції з поняттями для досягнення істини шляхом постановки питань та отримання відповідей. Близько до сучасного розуміння поняття “діалектика” підійшов Гегель. Він її трактував як уміння відшукувати протилежності у самій дійсності. Діалектика є сучасною всезагальною теорією розвитку буття. Це філософське вчення про

становлення і розвиток зовнішнього світу та людського мислення, джерелом якого є протиріччя як єдність і взаємодія протилежностей.

Історії філософії відомі три основні форми діалектики : антична, німецького класичного ідеалізму та матеріалістична. Антична діалектика започаткувала всі інші її форми. Мислителі Стародавньої Греції Геракліт, Сократ, Зенон, Аристотель у своїй філософській творчості вперше показали світ подібним до потоку річки, в яку неможливо увійти двічі, результатом взаємодії протилежностей: вологе висихає, сухе стає вологим, гаряче – холодним, холодне – гарячим, живе – мертвим і т.п. Світ один, стверджував Геракліт, він не створений ніким із людей і ніким із богів, але був і буде вічно спалахуючим та згасаючим вогнем. Однак з'ясувати розвиток як процес якісних змін, як виникнення принципово нового, античні філософи ще не могли. Їх вчення було стихійним та наївним, але діалектичні здогадки були геніальними.

Ідеалістична діалектика розроблена німецькою класичною філософією. Вона успадкувала все позитивне у своїх античних попередників і філософським генієм Г.Гегеля перетворилася на науково-раціональний всезагальний метод мислення. Г. Гегель – творець діалектичної логіки.

Сутність діалектики він визначав у з'ясуванні єдності протилежностей, яки, за його ствердженням, тотожні, але будь-яка тотожність – це завжди і відмінність, а розвиток є процесом переходу явища від одного якісного становища до іншого. Але моделлю діалектики для Гегеля служила не об'єктивна реальність, а мислення. Відповідно їй, він розумів розвиток як саморозвиток абсолютного духу від буття ідей до поняття. Поняття у Гегеля – суб'єкт і об'єкт такого процесу, а діалектика – діалектика понять тобто ідеалістична діалектика. Така точка зору Гегеля суперечила даним сучасного природознавства. Воно стверджувало діалектику речей, природи, тобто об'єктивну діалектику.

Матеріалістична діалектика розроблена К. Марксом і Ф. Енгельсом, марксистською філософією в цілому, вона стала результатом синтезу гегелівської ідеалістичної діалектики та філософського матеріалізму (його ще називають антропологічним матеріалізмом) Л.Фейєрбаха. Матеріалістична діалектика є вченням про всезагальні зв'язки і найбільш загальні закони розвитку буття та мислення. В ній суб'єктивна діалектика (діалектика понять) виступає відображенням об'єктивної діалектики (діалектики природи). Ця діалектика стала аналогом руху реального світу природи, суспільства, людини, а не навпаки, як у Гегеля. Матеріалістична діалектика у застосуванні її до вивчення природи є діалектикою природи, до пізнання – теорією пізнання, до мислення – діалектичною логікою, до суспільства – діалектикою суспільного життя. Діалектико – матеріалістичний аналіз явищ природи, суспільства і свідомості людей дає можливість відкривати закономірності і рушійні сили їх розвитку, науково передбачити майбутнє і знаходити реальні способи його створення. Засвоїти діалектичний стиль мислення – завдання будь-якої цивілізованої людини. Воно означає досягнення дійсності в усій її багатоманітності, в постійному русі, суперечливості, взаємодії нового зі старим.

Таким чином існує об'єктивна та суб'єктивна діалектика. Об'єктивна діалектика – це діалектика об'єктивної дійсності, яка існує поза та незалежно від людини. Тобто зовнішній світ розвивається за законами діалектики та відображається нашими органами чуття у сукупності всіх його зв'язків і відносин, які становлять суб'єктивну діалектику. Суб'єктивна діалектика - це відображення у свідомості людини зв'язків і відносин об'єктивної дійсності. Це процес і результат відображення об'єктивної діалектики. Вона підпорядковується законам об'єктивної діалектики.

За змістом діалектика є теоретичною та методологічною системою, яку утворюють принципи, закони, категорії.

Принцип в філософії розуміється як основне положення теорії, або загальне правило, чи керівна ідея діяльності. В системі діалектики її принципи мають статус аксіом і через те задають вихідні умови пізнання та діяльності, визначають їх спрямованість та творчі потенціали. Провідними серед них є принципи всезагального зв'язку, розвитку, об'єктивності, відображення, історизму, системності, цілісності. Фундаментом діалектики є принципи всезагального зв'язку та розвитку. Зв'язок у філософії розуміється як взаємообумовленість існування об'єктів та явищ, розділених у просторі і часі. В світі все пов'язане між собою: електрони з протонами, речовини з магнітними, гравітаційними та іншими полями, економіка держави з її політикою, виробництво зі споживанням і т.п. Всю безкінечну різноманітність зв'язків вивчає наука. Її розвиток супроводжується постійним розширенням типології зв'язків і різноманіттям їх класифікацій. Філософія розрізняє зв'язки просторові, часові, генетичні, причинно-наслідкові, суттєві і несуттєві, необхідні і випадкові, закономірні, безпосередні й опосередковані, внутрішні й зовнішні, динамічні і статичні, прямі й зворотні, одиничні й особливі, безліч інших. Будь-який об'єкт, явище завжди перебувають в системі багатьох і різноманітних зв'язків. Наприклад, ефективність підприємницької діяльності у продовольчому маркетингу обумовлена споживацьким попитом на продукти харчування, який, в свою чергу, зв'язаний з повсякденним індивідуальним і громадським споживанням, асортиментом продуктів на ринку, порою року, статевим складом населення, родом занять, купівельною спроможністю населення та багатьма іншими обставинами. Виявлення зв'язків, встановлення законів і закономірностей їх функціонування – головне завдання кожної з наук. Чим більше таких законів і закономірностей відкривають науки, тим вільнішою стає людина у своїй теоретичній і практичній діяльності.

Діалектика вивчає всезагальні зв'язки, тобто такі, котрі забезпечують існування всіх предметів, речей, явищ і процесів дійсності та інтегрують у собі всі загальні та поодинокі зв'язки. До них належать зв'язки матерії і руху; матерії, руху, простору і часу; старого і нового; змісту і форми; можливості і дійсності; системи і елементу; цілого і частини та ін. Знання цих зв'язків і вміння свідомо застосовувати його у пізнавальній діяльності – свідчення справжньої науково-методологічної підготовки спеціаліста будь-якої професії.

Розвиток – це філософська категорія, котра в діалектиці виражає

незворотні, певним чином спрямовані і закономірні зміни об'єктів, виникнення іншої якості. У живій матерії формами розвитку виступають, наприклад, прогрес і регрес, перехід до більш удосконаленої чи менш удосконаленої якості. При цьому прогрес і регрес діалектично єдині, тобто будь-який процес розвитку є одночасно і прогресивним, і регресивним. В неживій матерії показником розвитку є ступінь стійкості системи.

В наш час з ідеєю розвитку погоджуються майже всі. Але розуміння його неоднозначне. Діалектиці тут альтернативні інші методології, а саме: метафізична, софістична, еклектична.

Метафізика – філософський метод догматичного та консервативного мислення. З його точки зору речі існують як створені один раз і назавжди, вони розташовані в певному порядку, можуть лише змінювати своє місце в просторі. Визначальною установою цього методу є механістичне розкладання цілісного об'єкта на багато незалежних один від одного складових.

Софістика – філософський метод аргументації, який, використовуючи гнучкість і відносність понять, вириває із загального зв'язку дійсності випадкову, несуттєву ознаку і шляхом хитрощів намагається обґрунтувати і виправдати її як суттєву і визначальну.

Еклектика – це філософський метод безпринципового, механічного поєднання в одному погляді різних позицій без виділення головного, визначального, суттєвостворюючого положення.

Принципи загального зв'язку і розвитку не єдині в діалектиці. Є й інші. Наприклад, принцип історизму відображає в об'єкті зв'язок минулого, сучасного і майбутнього етапів його розвитку, актуалізує в сучасному його минуле і майбутнє. Без врахування вимог цього принципу неможливі ні свідомо цілеспрямована суспільно-історична практика людей, ні їх наукова пізнавальна діяльність. В історії розвитку суспільства цей принцип стверджує постійне якісне оновлення соціальних систем і структур, прогресивну тенденцію суспільного руху, оптимізацію його рушійних сил.

Діалектичні принципи системності і цілісності відображають зв'язки і взаємодії між елементами об'єкта, сума яких не зводиться до цілого. Вони вимагають вивчення об'єктів у їх зв'язку з середовищем, зовнішнім оточенням і одночасно з виділенням їх елементів, властивостей і функцій.

Принцип детермінізму відображає процеси розвитку об'єктів як результат дії комплексу причин і виступає, отже, основою раціонального з'ясування їх зв'язків, розумної орієнтації людей у сплетенні подій життя і діяльності.

Всі принципи діалектики є логічним аналогом дійсності. Всі об'єкти (предмети, речі, явища, процеси) і кожний з них, зокрема, завжди перебувають у зв'язку взаємодії і розвитку, мають історію і причини свого виникнення, становлення і функціонування, являють собою системну цілісність з її елементами. Специфічним синтезом принципів у діалектиці виступає поняття закону.

2. Закони діалектики

Діалектика вивчає всезагальні закони розвитку, буття і пізнання. Основними з них є: закон взаємного переходу кількісних і якісних змін, закон єдності та “боротьби” протилежностей, закон заперечення заперечення.

Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін.

Сутність закону: кожен матеріальний об’єкт має кількісні та якісні ознаки, які знаходяться у відношеннях міри. Зростання кількості за межі міри веде до нової якості об’єкта, яка у свою чергу забезпечує нові кількісні зміни. Згідно з цим законом діалектики, кількісні зміни в об’єктах поступово накопичуються, на певному етапі розвитку порушують їх міру та викликають у них нові якісні зміни. Закон розкриває одну зі сторін розвитку, показує його механізм і відповідає на питання як та яким чином здійснюється розвиток.

Поняття основних категорій закону вперше надав Аристотель. Повністю сформулював закон Гегель. Основними категоріями закону є: “властивість”, “кількість”, “якість”, “міра”, “стрибок”, “революція”, “еволюція”.

Всі явища навколишнього світу пов’язані між собою відносинами через які проявляються їх схожість або відмінність тобто властивість. Властивість – філософська категорія для позначення однієї зі сторін об’єкта, відрізняюча його від інших об’єктів при взаємодії з ними вираження відношення даного об’єкта до інших об’єктів, з якими він взаємодіє. Властивостями є все те, що вказує на їх подібність або відрізняє один об’єкт від іншого. Чи всі властивості однакові? Не всі. Одні можуть зникати, інші з’являтися, а сам предмет повинен бути сам собою. Є суттєві та несуттєві властивості. Наприклад температура плавлення, щільність металу, або його колір, вага. Властивості характеризують кількісні та якісні параметри об’єкта.

Якість – філософська категорія яка виражає визначеність об’єкта, як цілісну сукупність стійких властивостей його даності, що роблять річ такою а не іншою. Наприклад, обмін речовин, самовідтворення, пристосованість до природного середовища – якості живої матерії. Безякісних об’єктів не буває. При цьому якості об’єктивні. Існують не якості самі собою, а речі, предмети, явища і процеси, котрі відрізняються своїми якостями. Завдяки якості кожен предмет відбивається у нашій свідомості як дещо окреме. Якість проявляється через суттєві та несуттєві властивості та не зводиться до їх суми. Якість не можливо відокремити від об’єкта. Зі зникненням якості предмет перестає бути самим собою. Він перетворюється в інший об’єкт.

Кількість – філософська категорія для вираження зовнішньої визначеності явищ у сукупності їх властивостей, які вказують на число, величину, тривалість існування та інтенсивність розвитку об’єкта у цілому чи окремих його сторін. Кількість виражає загальне і однорідне у якостях. Кількість об’єктивна і має значення всезагальності. У світі немає об’єктів без кількісного вираження. Кількість постійно змінюється, якість відносно стійка, поки кількісні зміни не досягнуть певної межі. У реальній дійсності кількість та якість не можуть існувати одна без одної. Вони в об’єктах діалектично пов’язані. Їх єдність виражається у категорії міра. Міра - це філософська

категорія для позначення діапазону в межах якого кількісні зміни не визивають якісних змін, переутворень. Об'єкт остається самим собою. Наприклад, міра існування води у її рединному стані складає при нормальному атмосферному тиску від 0°C до 100°C. Кількісні зміни переходять у якісні, а якісні – в кількісні. Перехід від однієї якості до іншої якості здійснюється у форі стрибка. Стрибок - це філософська категорія для позначення форми, способу переходу об'єкта, системи від одного якісного стану до іншого. Це категорія закону, яка виражає процес перетворення об'єктів. Він – стрибкоподібний. Якщо, наприклад, надати тілу горизонтальну швидкість в 1000, 2000...7000 м/сек, то воно впаде на поверхню Землі. Але при швидкості в 7911 м/сек воно перетвориться на супутник Землі. При швидкості в 11189 м/сек тіло назавжди віддаляється від Землі за гілкою параболи. Стрибки розрізняються за формою, масштабами, тривалістю, за іншими підставами. У розвитку живої матерії розрізняються ще еволюційні і революційні стрибки. Еволюція (з лат. – розгортання) – процес поступових кількісно-якісних змін об'єктів при збереженні їх основної якості, тобто визначеності, від їх виникнення до перетворення на інші об'єкти або стани. Революція (від лат. – поворот, переворот) – процес кількісно-якісних змін об'єктів з перетворенням їх основної якості, переривання поступовості у розвитку. В класифікації революцій виділяються промислові, науково-технічні, культурні, філософські та інші революції. Особливо значущі соціальні революції як способи зміни суспільних систем. В реальних процесах розвитку революція і еволюція є їх необхідними компонентами. Вони створюють суперечливу єдність. Революції визрівають у процесі еволюції і стають початком нової еволюції. Розвиток включає в себе й повільну еволюцію і перерву поступовості. Таким чином, закон взаємного переходу кількісних і якісних змін відображає механізм процесу розвитку. Він відповідає на запитання: як реалізується цей процес? Перехід у нову якість можливий тільки при нагромадженні відповідних кількісних змін. Тому ефективною, зокрема, економіка може бути тільки за умови її інтенсифікації як кількісно-якісної діалектичної єдності. Вирішальна роль у розвитку належить якісним змінам. Орієнтація в теорії й практиці лише на кількісні показники перспективи не має. Нарешті, вживання діалектичної категорії міри може бути оптимальним тільки за умови наукового обґрунтування змін якісно-кількісної відповідності, що склалася.

Закон єдності та “боротьби” протилежностей. (Закон “протириччя”)

У діалектиці закон єдності та “боротьби” протилежностей займає центральне місце.. Він головний, відображає об'єктивне джерело будь-якого розвитку, відповідає на суттєве світоглядне питання про джерело розвитку. Чому все у світі розвивається? Цей закон – ядро діалектики.

Сутність закону: розвиток світу здійснюється через роздвоєння єдиного на протилежності та боротьбу цих протилежностей, що виступають джерелом всіх змін. За законом всі речі, предмети, явища, процеси об'єктивного світу мають протилежні властивості та тенденції свого розвитку. Вони перебувають у єдності та “боротьбі”, взаємодії. Єдність

протилежностей відносна, а їхня “боротьба” абсолютна. “Боротьба” протилежностей – це протиріччя. Воно є джерелом будь-якого розвитку. Думка про протиріччя як джерело руху була висловлена античним філософом Гераклітом і використана Гегелем відносно пізнання. Він стверджував, що на самій справі світом рухають протиріччя. Щось життєве тільки тоді, коли воно здатне містити до себе протиріччя та витримувати їх. І. Кант протиріччя називав антиноміями, а вчення про них антитетикою. Антиномія фіксує протиріччя між тезою та антитезою. Наприклад, світ має початок у часі та його немає. Зміст і методологічна функція закону розкриваються через філософські категорії “тотожність”, “відмінність”, “протилежність”, “єдність протилежностей”, “боротьба протилежностей”, “протиріччя”, “конфлікт”. Охарактеризуємо основні категорії закону “протиріччя”. Тотожність – це рівність, співпадіння, сторін, рис, ознак, явищ, процесів. Приклад, стать жіноча та чоловіча. Вони утворюють людську сутність. Південий та північний полюси утворюють тотожну сутність. У світі не існує предметів, які б не мали відмінностей та були тотожними самим собі. Навіть у досить стійких структурах присутні постійні зміни які порушують власну тотожність. Прикладом можуть бути різноманітні механічні, хімічні, біологічні процеси. Протилежності – це крайня ступінь неспівпадіння сторін, ознак, тенденцій явища. В діалектиці протилежності – це такі властивості та тенденції розвитку об’єктів, котрі одночасно стверджують і заперечують одна одну. Наприклад, в математиці плюс і мінус; у біології – життя та смерть, хвороба і здоров’я; у фізиці – позитивна та негативна електрика; у пізнавальному процесі – методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції; у військовій справі – засоби нападу і засоби захисту тощо. (Протилежності типу “верх-низ”, “право-ліво”, “своє-чуже” та їм подібні суб’єктивні й тому не є діалектичними). Діалектичні протилежності всезагальні й об’єктні. Протилежності існують незалежно від бажання і свідомості людей. Вони не створюються за замовленням, їх можна лише вивчати і керуватися ними в теоретичній та практичній діяльності. Протилежності діалектично єдині, тобто не існують одна без одної. Виробництво, наприклад, без споживання неможливе, як і аналіз без синтезу або наступ військ без оборони. Єдність протилежностей полягає також в їх співпаданні у певних властивостях і тенденціях розвитку, у їхньому взаємопроникненні одна в одну, тобто в їхній тотожності. При цьому діалектика заперечує можливість абсолютної тотожності. Тотожність не слід розглядати абстрактно. Вона завжди конкретна і завжди різниться. Так, перервності не буває без неперервності, перервність безперервна, а безперервність перервна; так само корпускулярне існування елементарних часток завжди і хвильове, а хвильове – корпускулярне, наступ завжди оборона, а оборона завжди наступ і так ін., не буває життя без смерті, а смерті без життя. Вищою тотожністю протилежностей є їх перехід одна в одну: кількості в якість, споживання у виробництво, диктатури у демократію, випадковості у необхідність тощо. Протилежності в об’єктах суборденовані. Одна з них виступає провідною: асиміляція відносно дисиміляції, суспільство відносно

природи, базис – щодо надбудови, суспільна свідомість – щодо індивідуальної свідомості, синтез – щодо аналізу і т.п. Складне і рухливе відношення між протилежностями називається у діалектиці протиріччям. Це взаємодія протилежностей через взаємовиключення сторін, ознак, тенденцій предметів, явищ, які перебувають у внутрішній єдності та взаємопроникненні, виступають джерелом саморуху і розвитку об'єктивного світу та пізнання. Діалектичні протиріччя об'єктивні та всезагальні. Ніщо і ніхто не розвивається без протиріч. Протиріччя класифікуються на внутрішні і зовнішні, суттєві й несуттєві, основні та неосновні. Наприклад, протиріччя між суспільним характером виробництва і приватною формою присвоєння його результатів є основним в економіці та в житті людей, оскільки воно визначає відносини між соціальними групами, верствами населення, всіма елементами соціальної структури суспільства; протиріччя між засобами захисту і засобами нападу – основне в розвитку військової справи. Діалектика закону єдності та “боротьби” протилежностей проявляється через протиріччя з точки зору розвитку його протилежностей, які є основою закону. Таким чином, змістом закону є виникнення, становлення і вирішення діалектичних протиріч. Початковим етапом розвитку кожного явища є тотожність, тобто рівність, співпадіння, сторін, рис, ознак, явищ, процесів. Кожна тотожність передбачає наявність певних відмінностей, які з часом стають суттєвими та виступають джерелом протиріч. Але не кожна відмінність може бути протиріччям. Це можливо лише тоді, коли стосується тенденцій розвитку, його напрямів змін тих чи інших сторін предмета. Такі тенденції знаходяться у стані боротьби та в процесі свого розвитку. Виникнув у формі несуттєвої відмінності, протиріччя переходять на стадію суттєвих відмінностей. Суттєві відмінності при відповідних умовах переростають у протилежності. У подальшому розвитку протиріччя, протилежності переходять на стадію крайностей, вступають у конфлікт і розв'язуються та стають джерелом наступних змін. Існують наступні форми розв'язання протиріч: перемога однієї з протилежностей; перехід протилежностей одна в одну на більш високій рівень; загибель, або зникнення протилежностей при корінному переутворенні об'єктів. Будь-яке протиріччя має системний характер, а всяка система суперечлива. Розвиток протиріч вимагає їх розв'язання, котре підіймає систему на якісно новий рівень. Протиріччя – джерело, зміст і рушійна сила саморуху, саморозвитку світу, його пізнання та перетворення суб'єктом.

Закон заперечення заперечення.(Закон синтезу)

Цей закон формулюється так: **розвиток світу здійснюється через послідовну зміну (заперечення) старого та утвердження нового з утриманням у новому життєстійких якостей старого.** У процесі розвитку об'єктів кожна його ступінь, яка є наслідком подвійного заперечення, виступає синтезом попередніх ступенів і відтворює на більш високій основі характерні риси, структуру вихідного ступеня розвитку. Закон відповідає на запитання про переважну спрямованість, про загальну тенденцію процесу розвитку. Згідно з цим законом, вона в цілому прогресивна. Закон характеризують філософські

категорії: “старе”, “нове”, “заперечення”, “заперечення заперечення”, “спадкоємність”, “зняття”, “трансформація”, “перманентність”, “нове”, “деструкція”, “троїчність”, “розвиток по спіралі”. Охарактеризуємо основні категорії закону. Старе – це те що заважає процесу розвитку, його гальмує, не має майбутнього, зжило себе. Нове – це те що сприяє розвитку, йому належить майбутнє, у процесі розвитку стане старим, на якомусь етапі може повторити старе. Заперечення - спосіб звязку старого і нового, виражає поступовість розвитку, утверджує нове, знищує та зберігає частину старого. Діалектичне заперечення є необхідним моментом процесу розвитку, умовою якісної зміни об’єктів. Воно об’єктивне і всезагальне, виступає як переутворення явища у свою протилежність. Це перехід предмета у нову якість, що обумовлюється розвитком властивих йому внутрішніх і зовнішніх протиріч. Заперечення одночасно виступає як знищення так і збереження. Воно має наступні типи: Деструктивне заперечення, зняття, трансформація. Деструкція означає завершення існування даного конкретного об’єкта, його небуття. Зняття - діалектичне заперечення при якому перехід системи з одного якісного стану в інший супроводжується збереженням та включенням в склад нової деяких елементів старої системи. Зняття виступає як момент звязку, як момент розвитку. Тільки на основі зняття можливе осмислення розвитку як поступового руху від низшого до вищого. Трансформація – це модефікація зняття при якій в процесі переутворення зберігається основа об’єкта, змінюється лише його другорядні якості. В жодній сфері дійсності не може бути розвитку без заперечення попередніх форм існування. Так, нове покоління людей заперечує попереднє, ринкова економіка – тоталітарну, капіталістична власність – індивідуальну, квантова механіка – класичну, хвильова теорія елементарних частинок – корпускулярну, а ракетна військова техніка – ствольну артилерійську. Діалектичне заперечення, далі, відображає не знищення, не руйнування об’єкта, а момент його переходу на нову якість, в якій зберігаються елементи, властивості його попереднього (вихідного) якісного стану, тобто спадкоємність змін, розвитку. Історія людства, наприклад, є не чимось іншим як послідовною зміною окремих поколінь, кожне з яких використовує здобутки попередніх поколінь. Дія закону заперечення заперечення повністю виявляється лише у цілісному відносно завершеному процесі розвитку через ланцюг взаємопов’язаних переходів, коли можна зафіксувати більш чи менш завершений результат. Розвиток здійснюється циклами, кожен з яких має три стадії: вихідний стан об’єкта; його переутворення у свою протилежність, тобто заперечення; перетворення цієї протилежності у свою протилежність. Перше заперечення не завершує процес розвитку. Воно доповнюється другим запереченням або запереченням заперечення. У них різні функції. Перше заперечення означає виникнення протиріччя, друге – зняття протиріччя, його вирішення. Друге заперечення – нова єдність і “боротьба” протилежностей, більш високий етап розвитку зі збереженням елементів і властивостей вихідного пункту і його першого заперечення, а за формою – ніби повернення до вихідного пункту, але в

перетвореному його вигляді. У підсумку – циклічність розвитку, послідовний ланцюг перетворень: вихідний пункт – перше заперечення – заперечення заперечення, третє, четверте заперечення тощо. Розвиток, отже, має спіралевидну форму. Послідовність циклів можна представити у вигляді спіралі. Спіралевидність – всезагальна форма процесу розвитку, однак закон заперечення заперечення може виражатися і в конкретній формі. Це тріада чи ніби одна гілка спіралі: тезис (вихідний пункт розвитку) → антитезис (перше заперечення) → синтез (друге заперечення або заперечення заперечення). Так, з посіяного в ґрунт зерна ржи (тезис) виростає ржане стебло (антитезис), на якому потім формується колосок з багатьма зернами ржи (синтез). Таким чином, внутрішньою основою закону заперечення заперечення виступає принцип заперечуваності; цей принцип проявляється не в загальній та абстрактній формі, а в конкретному вигляді "заперечення заперечення", який складає специфіку закону; ця специфічність виступає як форма "повернення до старого", причому "старе" є в синтезі разом з тим як щось нове; заперечення заперечення означає одночасно і збереження елементів минулого, історичну спадковість у розвитку; специфічність закону проявляється і в спіралевидності діалектичного руху. Він припускає не тільки генеральну тенденцію прогресу, але й тимчасові рухи назад, можливість зигзагів у процесі розвитку, поєднання прогресу і регресу при загальній його спрямованості.

Таким чином закони діалектики специфічні. Разом з тим всі вони діалектично єдині, відображають об'єктивні всезагальні істотні зв'язки буття, процесу розвитку, його пізнання, свідомості та всебічної діяльності людей. Свою сутність, зміст, функції закони діалектики виражають через співвідносні категорії діалектики.

Лекція 6. Пізнання. Наукове пізнання

План.

1. Пізнання як предмет філософського аналізу.
2. Наукове пізнання, його особливості, методи та форми.

Мета лекції: розглянути пізнання, його сутність, структуру. Проаналізувати наукове пізнання, його особливості, методи та форми.

1. Пізнання як предмет філософського аналізу.

Пізнання – процес цілеспрямованого, активного відображення дійсності в свідомості людини, зумовлений суспільно-історичною практикою людства. Він є предметом дослідження такого розділу філософії, як теорія пізнання. Теорія пізнання (від грец. гносеологія) – це розділ філософії, що вивчає закони, закономірності, засоби та форми пізнання, умови й критерії його істинності, пізнавальні можливості людини. Теорія пізнання тісно пов'язана із епістемологією (від грецьк. – знання і пізнання) – теорією знання його будови, структури, функціонування і розвитку.

Вчення, що заперечує можливість достовірного пізнання дійсності, дістало назву агностицизм. Агностицизм як такий повністю не заперечує пізнання. Він лише стверджує, що людина може пізнавати лише явища, а не сутність дійсності. Наукова філософія визначає пізнання як процес придбання нового знання шляхом відображення і відтворення у свідомості людей дійсності, інформації про світ і про себе та збереження і використання її. Учасниками цього процесу виступають суб'єкти і об'єкти пізнання, а його кінцевим результатом – знання. Суб'єкт пізнання – це реальна людина, суспільна істота, наділена свідомістю, насамперед у таких її проявах як мислення, чуття, розум, воля, яка засвоїла історично вироблені людством форми та методи пізнавальної діяльності і тим самим розвинула свої здібності і оволоділа конкретними здатностями до цілеспрямованої пізнавальної діяльності. Суспільство виступає суб'єктом пізнання опосередковано через пізнавальну діяльність окремих людей, але люди формуються як суб'єкт пізнання лише в їхній спільній діяльності, зумовлених певною системою суспільних відносин, формами спілкування, певним рівнем суспільного виробництва, культури і самого пізнання.

Об'єктом пізнання є те, на що спрямовується на основі практики пізнавальна діяльність суб'єкта. Об'єктом пізнання виступають природа, суспільство, сама людина та відносини між людьми, їхні взаємини, а також свідомість, пам'ять, почуття, воля, духовна діяльність. Пізнання може бути спрямоване не лише на об'єктивну дійсність, а й на ідеальні об'єкти, наприклад, числа, площини. Ідеальні об'єкти – це ідеальні образи об'єктивно існуючих предметів та явищ, які одержуються суб'єктом в результаті абстрагування та ідеалізації. Об'єкт пізнання завжди змінюється під впливом практики і пізнання. Людина володіє діалектичною єдністю двох механізмів пізнання: чуттєвим і раціональним (логічним). Чуттєве пізнання історично передує логічному (виокремлення розумової праці в особливий тип діяльності – порівняно пізніший етап історії пізнання). Воно ж – початковий етап будь-якого пізнавального процесу. Одночасно логічне пізнання, виникнувши, здійснює на чуттєве пізнання істотний зворотний вплив у напрямку його удосконалення. Таким чином чуттєве пізнання означає пізнання світу за допомогою органів чуття. Це зір, слух, смак, нюх, дотик.

Кожний конкретний акт пізнання починається з взаємодії об'єктів і суб'єктів пізнавального процесу: об'єкти діють на органи чуття суб'єктів (зір, слух, смак, нюх, дотик) і викликають у їх свідомості свої ідеальні образи. Вони суб'єктивні, оскільки поза людською свідомістю і без неї не існують. Але чуттєві образи також і об'єктивні за своїм джерелом і змістом. Вони завжди виступають суб'єктивними образами об'єктивного світу. Пізнання за допомогою органів чуття відбувається у таких формах як відчуття, сприймання та уявлення. Всі вони стають можливими тільки при безпосередньому контакті суб'єктів з об'єктами пізнання. Відчуття – форма чуттєвого пізнання що відображає окремі властивості предметів та явищ через їх ідеальні образи внаслідок безпосереднього впливу на органи чуття людини. Вони – найперша,

елементарна форма образного відображення об'єктів, початок фіксування об'єктивної системи відносин, в яку реально вступає і реально включена конкретна людина. Без відчуттів немає знань. Формування відчуттів – функція органів чуття людини. Крім органів чуття, у людей немає інших засобів контакту з об'єктами зовнішнього для свідомості світу, без якого пізнання неможливе.

Відчуття не дають цілісну характеристику дійсності, а лише пізнає окремі властивості, сторони об'єктів. Мають ряд недоліків: мають межі, тобто не все ми можемо бачити, відчувати; для них характерна мінливість, нестійкі, відносні. Вони не дають суттєвої відмінності між суттєвим і несуттєвим. На базі відчуттів виникає сприймання як результат спільної роботи кількох органів чуття. Це цілісні синтетичні образи зовнішніх предметів у сукупності їх властивостей, якостей, сторін. Разом з процесами відчуттів сприймання забезпечують безпосередньо-чуттєве орієнтування людини в оточуючому її світі. Вони – не пасивне копіювання миттєвої дії, а жива, творча форма процесу пізнання.

Сприймання – форма чуттєвого пізнання що надає цілісне відображення предметів і явищ дійсності в свідомості людини внаслідок безпосереднього їх впливу на органи чуття людини. Воно має активний характер, відображає в єдності із всебічними характеристиками все життя суб'єкта: його світоглядні настанови, минулий досвід, інтереси, прагнення, надії. Більш високою формою чуттєвого пізнання є уявлення.

Уявлення – форма чуттєвого пізнання що формується на основі минулого досвіду тобто образів предметів які раніше впливали на органи чуття як узагальнений чуттєвий образ реальності. Уявлення включає образи пам'яті і образи уяви. Останні утворюють картину майбутнього. Чуттєве відображення є джерелом будь – якого знання про дійсність.

Вищим етапом пізнання в порівнянні з чуттєвим є раціональне пізнання. Його формами виступають поняття, судження, умовиводи. Логічне пізнання є процесом активного відображення у свідомості людей об'єктивної реальності, що полягає у цілеспрямованому, опосередкованому і узагальненому пізнанні її істотних зв'язків і відносин, у творенні нових ідей, у прогнозуванні подій та діянь. Логічне пізнання завжди абстрактне (звідси його синонім – “абстрактне мислення”). Під абстракцією розуміється такий спосіб пізнання, при якому суб'єкт мислення відволікається (абстрагується) від несуттєвого, другорядного в об'єктах і виділяє в них суттєве в інтересах одержання нового знання. В абстракціях ідеальні образи об'єктів виступають у формі думок про них. Основними такими формами є поняття, судження та умовиводи. Найпростішою формою мислення є поняття. Поняття – це форма раціонального пізнання (форма мислення), яка відображає предмети в їх істотних ознаках. Мисль про предмет у сукупності його істотних ознак. Ознаками вважають все те, чим предмети відрізняються один від одного або подібні між собою. Істотними називають таку сукупність ознак предмета, кожна з яких необхідна, а всі разом достатні, щоб відрізнити даний предмет (чи множину предметів) від будь-якого

іншого. Поняття це основа інтелектуальної діяльності, та універсальна одиниця, без якої неможливе мислення як таке.

Поняття виражається словом, словосполученням, а то й цілим реченням – називним. Кожне поняття має зміст і обсяг. Зміст поняття – сукупність істотних і загальних ознак, що мисляться у понятті. Обсяг поняття – Сукупність предметів, які мисляться у даному понятті. Обсяг поняття розкривається за допомогою поділу. Розкрити обсяг поняття – означає установити, на які види, групи, класи воно поділяється. Жодна наука не обходиться без визначення понять. Визначення (від лат. definitio – дефініція) – це логічна операція, за допомогою якої розкривається зміст поняття або встановлюється значення терміна. У визначенні відображаються істотні (суттєві, необхідні) загальні та відмінні ознаки предметів. Наприклад: «Холдингова компанія – це компанія, яка володіє контрольними пакетами акцій інших компаній». У залежності від того, що визначається – сам предмет чи його назва (ім'я), розрізняють реальні визначення та номінальні. Якщо у визначенні розкривається тільки назва предмета (ім'я), то воно називається номінальним (від лат. *nomine* – ім'я, назва). Номінальне визначення розкриває не ознаки певного предмета, а лише значення терміна, яким даний предмет позначається. Наприклад: «Термін «філософія» походить від двох грецьких слів: «філео» – любов і «софія» – мудрість і в перекладі означає «любов до мудрості». Це зразок номінального визначення. Якщо ж у визначенні розкриваються істотні ознаки предмета, то воно називається реальним. «Філософія – це наука про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення» – це приклад реального визначення

Існують такі способи визначення понять:

1. Через найближче родове поняття і видову відмінність. Наприклад: «Барометр – це метеорологічний прилад для вимірювання атмосферного тиску». «Метеорологічний прилад» – це найближчий рід, «барометр» – вид, «вимірювання атмосферного тиску» – видова відмінність.

2. Генетичне визначення (від грец. *генезис* – походження, джерело) – зміст поняття розкривається за допомогою вказівки на спосіб виникнення предмета або на спосіб його утворення. 44 Наприклад: «Звичай – це правило поведінки, яке склалося внаслідок фактичного використання його протягом довгого періоду»;

3. Визначення через вказівку на відношення предмета до своєї протилежності. Наприклад: «Форма – це спосіб існування змісту»;

4. Визначення через перелік предметів які відображаються в даному понятті (входять до його обсягу. Наприклад: «Близькі родичі – це батьки, діти, усиновителі, усиновлені, рідні брати і сестри, дід, баба, онуки, а також дружина або чоловік»; установити, на які види, групи, класи воно поділяється. Поділ поняття – це логічна операція, за допомогою якої розкривається обсяг поняття. Види поділу понять

1. Простий поділ (за видотвірною ознакою) – обсяг поняття поділяється за однією основою на супідрядні види. Наприклад, «Виділяють чотири типи

темпераменту: сангвінік, холерик, флегматик, меланхолік».

2. Дихотомічний поділ (від грец. слів *dicha* і *tome* – розсікання на дві частини) – обсяг поняття поділяють на два суперечливих поняття, одне з яких стверджує те, що заперечує інше. Якщо А – ділене поняття, то членами поділу будуть два поняття: В і не-В. Наприклад: «Податки бувають прямі і непрямі», «Потреби бувають матеріальні і нематеріальні», При дихотомічному поділі два суперечливих поняття завжди вичерпують обсяг вихідного, діленого поняття. Дихотомія ніколи не порушує основні закони логічного поділу.

3. Класифікація – це складний, багаторівневий, послідовний поділ обсягу поняття на складові його види, де кожен член поділу має своє постійне, чітко визначене місце. Логічний зв'язок понять називається судженням.

Судження – це форма раціонального пізнання, в якій розкриваються зв'язки і відношення між предметами, явищами і процесами. Це є речення, які зв'язують між собою поняття, які розкривають реальність. Судження розкривають сутність поняття. Це друга форма логічного пізнання. Всяка думка про утвердження чи заборону чого-небудь виражається судженням. Мислити – значить конструювати усно, писемно чи “розумово” судження, судити про речі, предмети, явища. Наприклад, золото – хімічний елемент; “Україна є суверена і незалежна, демократична, соціальна правова держава” (див.: Конституція України, ст.1); сучасний менеджмент – це тисячі можливих варіантів управлінських рішень; селекція – розділ агрономії та зооінженерії, що вивчає методи створення сортів і гібридів сільськогосподарських рослин і порід тварин з потрібними для людини ознаками і таке ін. Отже, судження нерозривно пов'язані з поняттями. Поняття входять до кожного судження, жодне поняття без судження не формується, зміст будь-якого поняття виражається обов'язково судженнями. В той же час судження надають логічному пізнанню особливої гнучкості. Якщо поняття відображає лише загальне у речах, то судження – і загальне, і одиничне, і особливе. Судження – це форма мислення, яка стверджує або заперечує існування предметів та зв'язків між ними, наявність або відсутність тих чи інших ознак чи відношень у предметах. Судження надає людській думці певної завершеної форми. За своїм змістом судження може бути істинним або хибним. Істинним називається таке судження, яке правильно, адекватно відображає дійсність, тобто його зміст відповідає тому, що є насправді. Так, судження: «Безробіття виникає тоді, коли пропозиція праці (трудових ресурсів) перевищує попит»; «Державний бюджет країни складається з надходжень і видатків»; «Київ – столиця України» – є істинними, вони відповідають дійсності. Хибним є судження, яке неправильно, неадекватно відображає дійсність, зміст його не відповідає тому, що є насправді. Такі судження, як: «Тернопіль більший від Києва»; «Крадіжка не є злочином»; «Крокодили літають низько» – хибні, оскільки їхній зміст не відповідає дійсності. У мові судження виражаються у формі речень. Але не будь-яке речення виражає судження. Якщо у реченні щось стверджується або заперечується, то воно виражає судження. Наприклад, «Інфляція може бути прихованою», «Фірма не змогла отримати прибутку». Якщо ж у реченні

відсутнє ствердження або заперечення, то таке речення не є судженням. До таких відносяться спонукальні, питальні і окличні речення, в яких нічого не стверджується і не заперечується. Наприклад, речення: «Яка сьогодні погода?», «Говоріть тихіше!», «До побачення!» не є судженнями. Судження відрізняється від поняття. Якщо поняття відображає сукупність істотних ознак предмета, то судження відображає окремі відношення між предметами і їхніми ознаками, причому шляхом їх ствердження або заперечення. Кожне просте судження має свою логічну структуру, тобто складається із суб'єкта (логічного підмета), предиката (логічного присудка) і зв'язки. Суб'єкт судження – це поняття, яке відображає предмет думки, тобто вказує на те, про кого або про що стверджується або заперечується у судженні. Позначається літерою S (перша літера латинського слова *subjectum*). Предикат судження – це поняття, яке відображає властивості, ознаки предмета думки, тобто вказує на те, що саме стверджується чи заперечується. Позначається літерою P (перша літера латинського слова *praedicatum*). Суб'єкт і предикат судження називаються термінами судження. Зв'язка в судженні відображає той зв'язок, який існує між предметом думки і його ознаками. Зв'язка встановлює, належить чи не належить предметові судження властивість, що мислиться в предикаті. Зв'язка виражається такими словами: «є», «не є», «суть», «не суть» або їхніми синонімами. Іноді зв'язка в судженнях пропущена. У судженні можуть бути слова, які вносять певні уточнення: «усі», «деякі», «переважна більшість», «не всі» та інші. Вони називаються кванторами. Кванторні слова у формалізованій мові логіки виражаються квантором загальності \forall («всі», «будь-який») та квантором існування \exists («деякі»). Структуру простого судження записують формулою: « $S \in P$ », « $S \notin P$ ». Розглянемо структуру судження: «Кооператив – це добровільне об'єднання громадян». Зв'язка пропущена, суб'єктом є поняття «коопе

За загальною структурою усі судження поділяються на прості та складні. Простим називається судження, яке складається з одного суб'єкта і одного предиката. Наприклад: «Фермерське господарство є юридично самостійною одиницею». Якщо судження утворює зв'язок понять, то зв'язок суджень – умовивід. Умовивід це форма раціонального пізнання, такий розумовий акт, в якому з одних суджень виводяться нові судження про предмети і явища об'єктивного світу. Наприклад, з двох суджень (посилань): всі метали проводять електричний струм і мідь – метал, слідує той умовивід (висновок), що мідь проводить електрику; або з серії таких суджень як: я справляюсь з новою роботою, мені приємно приходити на роботу, мій начальник щиро бажає допомогти мені добитися успіху, я впевнена, що мій успіх на перших кроках говорить про тривалу успішну кар'єру в цій організації – впливає висновок (умовивід) про те, що мною прийнято вірне рішення, обравши цю роботу, інша робота, яку мені пропонували (можливо, ще запропонують) мене вже не цікавить. Умовиводи дозволяють мислячій людині не використовувати кожного разу для доказу своїх тверджень дані досвіду. Вона стає відносно незалежною від досвіду при виробленні все нових і нових висловлювань. На умовиводах

зведена вся будова науки.

2. Наукове пізнання, його особливості, методи та форми

Вищим видом пізнавальної діяльності людей є їх наукове пізнання. Воно представляє собою процес відтворення знань, цілісну систему понять, гіпотез, законів, теорій та інших ідеальних форм пізнання, закріплених у природних і штучних мовах (математичній символіці, хімічних формулах і т.п.). Наукове пізнання – це цілеспрямована пізнавальна діяльність щодо виробництва знань про об'єкти навколишнього світу за допомогою спеціальних засобів, методів, форм. Наукове пізнання пов'язане з функціонуванням особливого соціального інституту – науки. Наука – це сфера людської діяльності, функція якої є виробка та теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність. Вона передбачає діяльність по створенню, накопиченню та систематизації знань, як результату діяльності. Така діяльність використовує спеціальні наукові методи дослідження. Ще відомий англійський філософ Ф. Бекон порівнював методи з ліхтарем, що освітлює мандрівнику шлях у темряві. Він говорив, що навіть кульгавий який йде по дорозі, випириджає того, хто біжить по бездоріжжю.

Таким чином метод – це система регулятивних принципів прийомів діяльності людини для досягнення поставленої мети. Він представляє собою інструментарій для практичного перетворення дійсності. Існують методи виховання, навчання, управління, пізнання і таке інше. Виключно важливе значення має метод у науковому пізнанні. Він тісно пов'язаний з теорією, витікає з неї та служить засобом її будови. Іноді для вирішення поставлених завдань недостатньо одного методу, необхідно декілька методів. Тоді використовують методіку. Методика – це певна сукупність методів і порядок їх застосування для вирішення конкретної теоретичної або практичної задачі. Так існує методика медичних, історичних, біологічних, психологічних, військових та інших досліджень. Стратегію наукового пізнання визначає методологія. Методологія (у перекладі означає вчення про метод) – це система, вихідних принципів, регулятивних методів, способів і форм наукового пізнання. Тому коли метод – це ліхтар, який освітлює мандрівнику шлях в темряві, то методологія – це компас, який показує курс правильного наукового пізнання. Методологія наукового пізнання включає до себе всезагальні філософські наукові методи, загальнонаукові та спеціальні методи пізнання. До всезагальних методів наукового пізнання належать: діалектика, метофізика, еkleктика, софістичка, догматизм і релятивізм. Істинно науковим, всезагальним, філософським методом є діалектика. Її головними принципами є всебічність, об'єктивність, системність та інші. Зміст діалектики ми розглядали раніше. Провідними методами наукового пізнання є загальнонаукові методи, які широко використовуються у науковому пізнанні. До них відносяться аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, абстрагування, узагальнення, моделювання.

У науковому пізнанні методологія має три рівні: всезагальний, загальнонауковий і спеціальний. Провідним з них є всезагальний рівень. Методологічна функція його принципів, законів і категорій є висхідною для

інших рівнів. Спеціалістами виділяється ще регіональний рівень методології, який застосовується кількома поодинокими науками. Відповідно до цих рівнів усі методи класифікуються на всезагальній, загальнонауковій та спеціальній або методи конкретних наук. До всезагальних належать філософські методи: метафізика, еклектика, софістика, діалектика у її ідеалістичній та матеріалістичній різновидностях. Всезагальним науковим методом, основою всієї системи методів пізнання в агропромисловому комплексі є матеріалістична діалектика з її принципами, законами, категоріями та іншими елементами. Всі загальнонаукові методи філософська методологія об'єднує в три великі групи. До однієї з них включаються ті методи, що застосовуються, головним чином, в емпіричному пізнанні. До цих методів у першу чергу належать спостереження, вимірювання та експеримент. Спостереження – метод пізнання, за якого об'єкт вивчають без втручання в нього, лише фіксують, вимірюють, визначають якості об'єкта, характер його зміни;

В емпіричному пізнанні часто використовується також порівняння – загальнонауковий метод пошуку подібності чи різниці об'єктів пізнання. Нові знання цим методом добуваються при порівнянні загальних, особливих і одиничних властивостей і якостей об'єктів (сортів зернових, порід тварин, земельних угідь). Порівняння – не самоціль пізнання. За його результатами неминуче виникають питання про проблематичність нового знання, про обґрунтованість подібності або різниці об'єктів, про теоретичні та практичні можливості застосування одержаного знання. Ефективність методу визначається правилами його застосування: порівнювати тільки однорідні та взаємопов'язані об'єкти, не обмежуватися при порівнянні встановленням тільки подібності об'єктів, а обов'язково виявляти їх різницю; порівнювати об'єкти за їх істотними ознаками. Вимірювання – це метод порівняння будь-якої величини з еталоном, одиницею вимірювання. Число, яке виражає відношення вимірюваної величини до еталона, називається числовим значенням цієї величини. Значення ж величини, яке прийняте за одиницю, називається розміром одиниці. Нові знання, що отримуються за допомогою цього методу, здобуваються шляхом порівняння загальних, особливих та одиничних властивостей і якостей об'єктів. Вимірювання застосовується під час експерименту та спостереження і є об'єктивною кількісною оцінкою явищ, що досліджуються. Ефективним в емпіричному пізнанні є експеримент – метод вивчення об'єкта за його штучним аналогом або в спеціально створених для цілей пізнання умовах. Експеримент – це найбільш загальний і розповсюджений емпіричний метод пізнання, який не лише включає вимірювання і спостереження, але й здійснює зміну об'єкта дослідження в спеціально створених для цього умовах. Наукова методологія розрізняє натурні, модельні, дослідницькі, демонстраційні (на виставках, наприклад, техніки сільськогосподарського призначення), соціальні та інші експерименти. Вони надають можливості вивчати об'єкт у “ чистому ” вигляді і тим самим відкривати закони і закономірності їх розвитку; змінювати умови функціонування об'єкта і повторювати експеримент з ним у необхідній

кількості; перевіряти істинність теоретичних обґрунтувань надійності експлуатації об'єкта в реальних часових параметрах. Історія наукової думки знає чимало блискучих експериментів: цим методом М. Фарадей відкрив магнітну індукцію, П. Лебедєв – тиск світла, І. Павлов і І. Сеченов – психічну форму відображення і психологічний механізм у мавп. Перелік видатних наукових відкриттів методом експерименту можна продовжити. Актуальність цього методу в теорії та практиці сільськогосподарського виробництва очевидна і при натурних дослідженнях техніки, і при селекції тварин, і при виведенні нових сортів культурних рослин, і при створенні фермерських господарств або різного типу кооперативів в усіх напрямках діяльності в цілому.

Друга група загальнонаукових методів застосовується, головним чином, в теоретичному пізнанні. Це ідеалізація, метод історичного і логічного, сходження від абстрактного до конкретного. Ідеалізація – це метод мисленого конструювання понять про об'єкти, яких насправді немає і не буде, але прообрази їх існують. Ідеалізація означає відволікання (абстрагування) від властивостей і відношень предметів та введення до змісту створюваних понять таких ознак, які в принципі не можуть належати існуючим прообразам, але дають змогу побудувати ідеалізовані моделі об'єктів. Сходження від абстрактного до конкретного – загальнонауковий метод пізнання. Відповідно до нього, процес наукового пізнання поділяється, ніби, на два відносно самостійних етапи. На першому з них здійснюється перехід від конкретного до його абстрактних визначень аж до найпростішої абстракції з допомогою багатьох понять і суджень; на другому – перехід у пізнанні від простих абстракцій до найскладніших і до того ж конкретного. При цьому досягається істинне знання сутності, змісту, закономірностей розвитку конкретного. В теоретичному пізнанні широко застосовується метод історичного і логічного. Це один загальнонауковий метод, хоча й з подвійною назвою. Він виражає відношення між об'єктивною дійсністю, що історично розвивається, та її відображенням в теоретичному пізнанні. Будь-який об'єкт має історію свого виникнення, становлення, розвитку і відображення. Одночасно будь-який об'єкт розвивається за певними законами і закономірностями. Їх теоретичне відтворення є логічним. Його передумовою виступає історичне. З чого починається історія об'єкта, з того починається і логічне його осмислення.

Третю групу другого рівня методології складають загальнонаукові методи, які застосовуються переважно і в емпіричному, і в теоретичному пізнанні. У дослідженнях агропромислової сфери в основному використовуються такі з них: аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування, моделювання.

Наукове пізнання має свою внутрішню логіку (від грецьк. – побудований на розмірковуванні). Вона включає в себе: накопичення і осмислення фактів, виникнення і постановка проблеми, висування робочих гіпотез чи гіпотези, підтвердження істинності гіпотез чи гіпотези, побудова концепції або теорії, визначення шляхів практичної реалізації теорії.

Лекція 7. Проблема суспільства в філософії

План

1. Поняття суспільства та природи.
2. Архітектоніка суспільного виробництва.

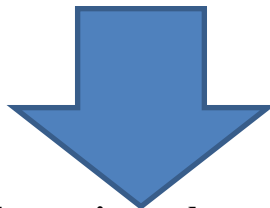
Мета лекції: розглянути суспільство як предмет філософського аналізу. Проаналізувати архітектоніка суспільного виробництва. наукове пізнання, його особливості, методи та форми.

1. Поняття суспільства та природи у філософії

Фундаментальним розділом філософського знання виступає соціальна філософія. Об'єктом її вивчення є суспільство та особистість, система їх взаємовідносин. Предметом виступають закони та закономірності розвитку суспільних відносин, соціального прогресу, духовного життя людини й суспільства, проблеми та перспективи розвитку сучасної культури і цивілізації.

Філософія вивчає суспільство як частину природи, яка у широкому розумінні включає до себе все існуюче, весь світ. У цьому значенні до системи природи належать всі об'єкти неживої, живої та соціально організованої матерії, тобто люди і суспільства. У вузькому розумінні природа мислиться як сукупність умов існування суспільства. Це природне оточення людського існування, що включає до себе атмосферу, гідросферу, літосферу з її водним і ґрунтовим покривом, рослинним і тваринним світом (Рис. 1).

ГЕОГРАФІЧНА ОБОЛОНКА ЗЕМЛІ

атмосфера гідросфера літосфера

Рис. 1. Структура природи у вузькому розумінні

Атмосфера – це повітряна оболонка Землі, яка переважно складається з газів, що під дією сили тяжіння обертаються разом з Землею і сягає висоти 800 км, де поступово переходить у міжпланетний простір. В атмосфері виділяють основні шари, які обумовлюються температурою. Нижній шар атмосфери – тропосфера. Вона знаходиться на висоті 8-10 км. Стратосфера розташована на висоті до 50 км. Тут знаходиться шар озоносфери, що затримує ультрафіолетові хвилі та формує енергію коротких хвиль. Мезосфера – це шар атмосфери що

знаходиться на висоті 50 – 90 км. На висоті 90 км починається термосфера і охоплює 800 км. Основні складові атмосфери – азот (78%), кисень (21%), аргон (0,93%). В атмосфері діє тиск 760 мм рт. ст. Це нормальний атмосферний тиск. З підвищенням висоти він падає з кожним кілометром на 100 мм.

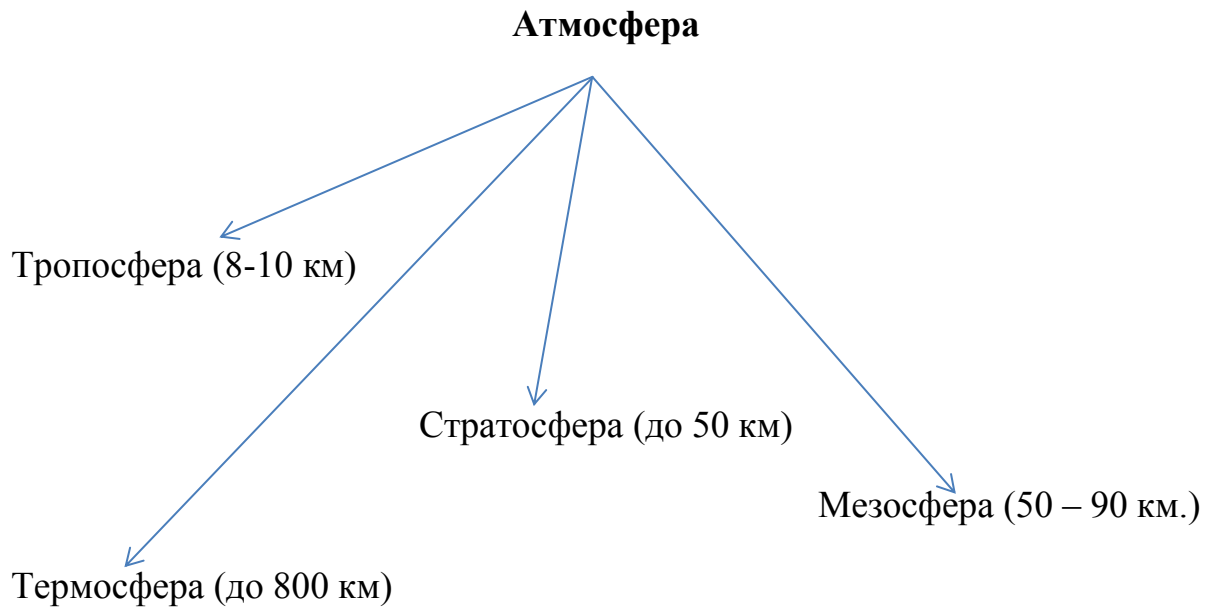

Рис. 2. Структура атмосфери.

Гідросфера — водна оболонка Землі, розташована між атмосферою та літосферою. Це сукупність усіх поверхневих водних об'єктів земної кулі, підземних вод, льодовиків і снігового покриву, включаючи воду атмосферну, яка об'єднана глобальним кругообігом речовин та енергії.

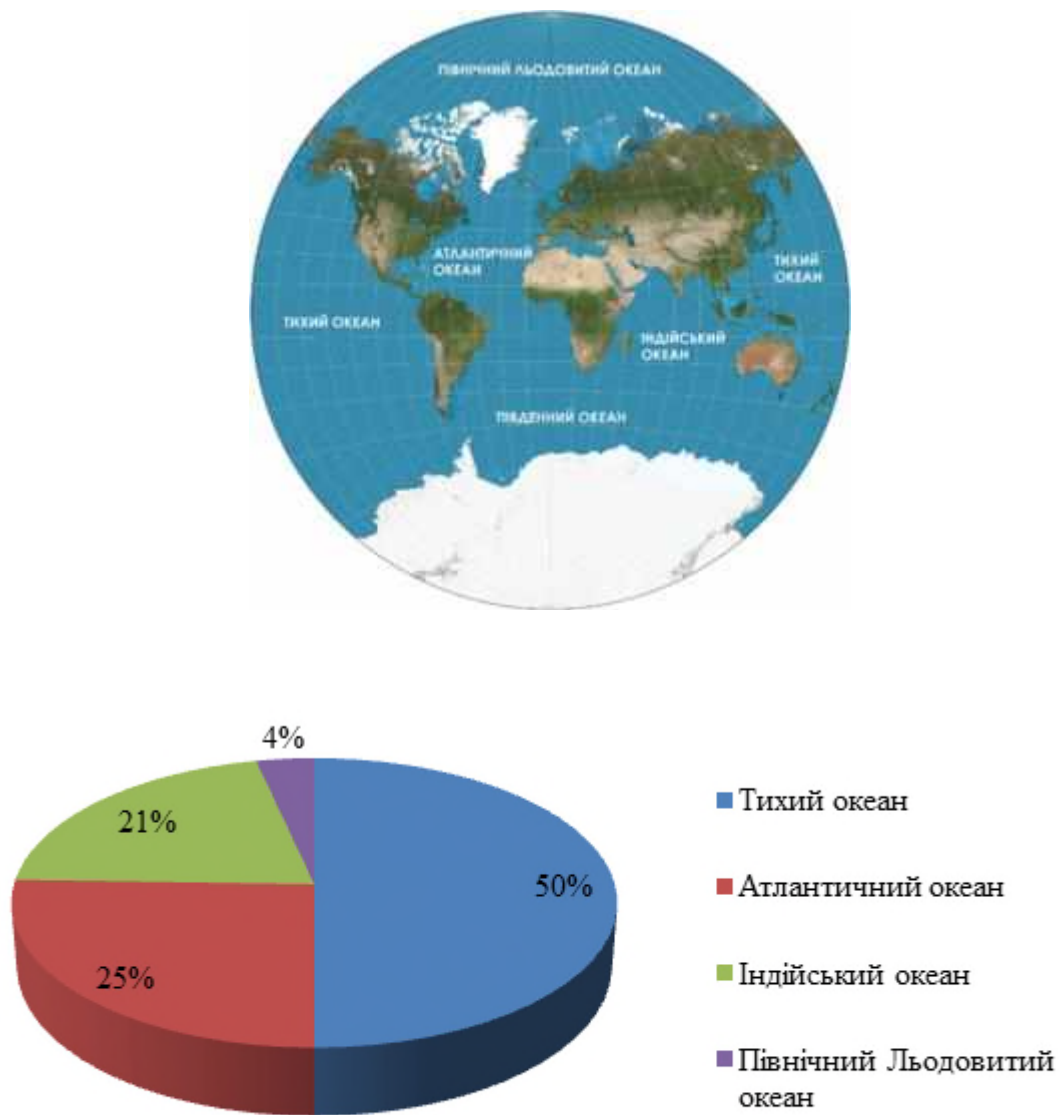
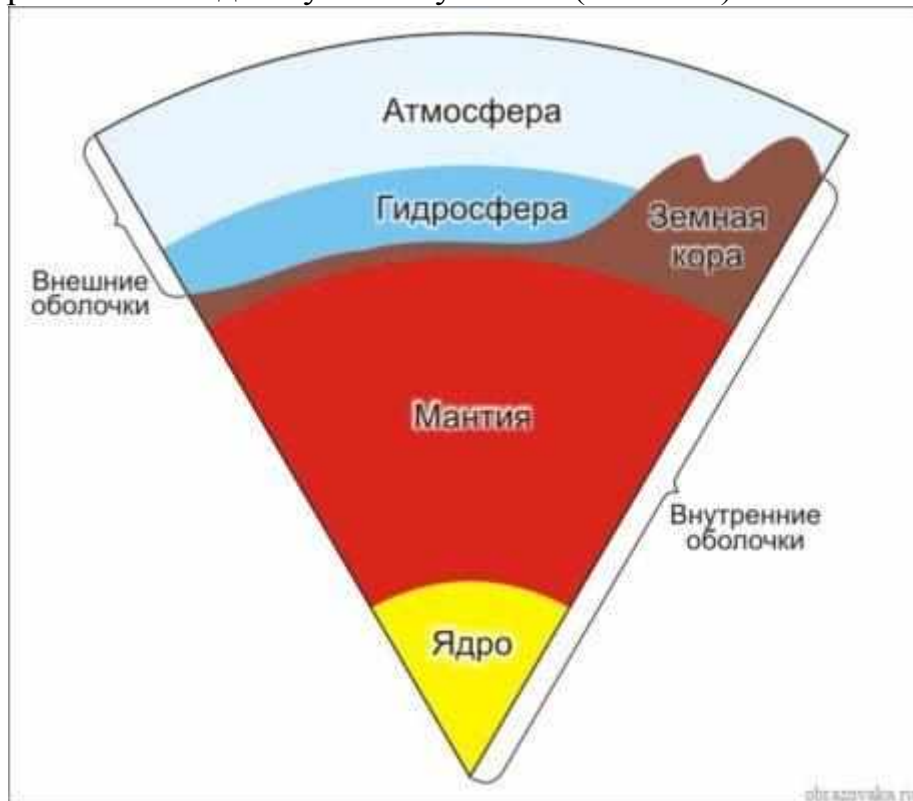

Рис. 3. Структура гідросфери.

У загальному вигляді прийнято ділення гідросфери на Світовий океан, поверхневі води і підземні води. Велика частина води зосереджена в океані, значно менше — в континентальній річкової мережі і підземних водах. Також великі запаси води є в атмосфері, у вигляді хмар і водяної пари. Понад 96% обсягу гідросфери становлять моря й океани, близько 2% — підземні води, близько 2% — льодовики і сніг, близько 0,02% — поверхневі води суші. Частина води, що знаходиться в твердому стані у вигляді льодовиків, снігового покриву та у вічній мерзлоті, являє собою кріосферу. Основний об'єм води гідросфери припадає на Світовий океан (96,4%), який вкриває 71% площі планети. Найбільш загальними теоріями виникнення суспільства на землі

Літосфера – верхня тверда оболонка Землі. До її складу входять земна кора та субстрат (верхня частина мантії Землі).

Протяжність літосфери складає під океанами 5 – 100 км під континентами сягає 25 – 200 км. Найбільші структурні одиниці літосфери – літосферні плити, розміри яких у поперечнику становлять 1 – 10 тис. км. У сучасну епоху літосфера розділена на 7 головних і декілька дрібніших плит. Літосфера утворює тектоносферу Землі, в якій відбуваються основні геологічні процеси. На Землі виділяють три сейсмічні пояси: Тихоокеанське вогняне кільце (370 діючих вулканів); що усі океани планети; охоплює система серединно-океанічних хребтів Альпійсько-Гімалайський пояс охоплює Середземномор'я, гори Південної Азії та зливається з Вогняним кільцем у області Індонезійських морів та архіпелагів. Літосфера утворює рельєф земної поверхні. Найвища вершина – гора Джомолунгма у Гімалаях (8850 м), найнижча відмітка дна океану – Маріанська западина у Тихому океані (11 022 м).

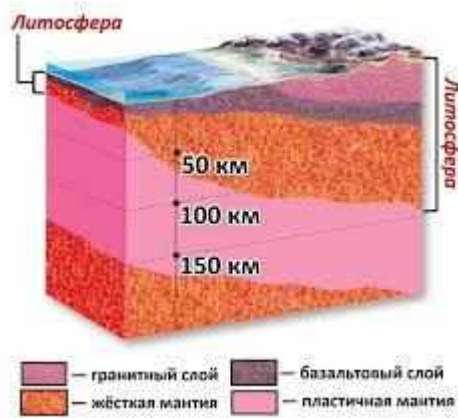

Рис. 4. Структура літосфери.

Середня висота материків 970 м, на них переважають рівнини та низькогір'я з висотою до 1000 м. Середня глибина океанів становить 3 704 м,

Виникнення суспільства на землі зводиться до трьох найбільш загальних теорій: еволюційна, геологічна, космологічна.

1. Еволюційна (природна) – праця створила людину і суспільство.
2. Геологічна (Бог створив людину і світ).
3. Космологічна (життя занесено на землю з космосу).

Наука вивчає природу за еволюційною теорією протягом усієї історії. Її фундаментальні висновки є такими.

По-перше, вона вічна, нескінченна і безмежна, перебуває в постійному русі, зміні.

По-друге, жива матерія – це особлива частина природи на планеті Земля. Її виникнення є результатом саморуху, еволюції самої матерії в ході якої відбувся якісний стрибок від неживої природи до живої і від неї – до соціально організованої.

Ця наукова гіпотеза впевнено перетворюється на наукову теорію з допомогою біології, що надає основну масу знань про виникнення і розвиток життя. Згідно з даними біології, мікроскопічні форми життя зародилися в океані 3,5 млрд. років тому, а найпростіші рослини на суші з'явилися близько 425 млн. років тому. Потрібно було ще 20 млн. літ для того, щоб, можливо, виникла "сухопутна" фауна.

В процесі фотосинтезу рослини розщеплювали молекули води на водень і кисень. Кисень вивільнявся у повітря, а водень об'єднувався з двоокисом вуглецю і створював крохмалі, цукри і жири. Останні в комбінації з абсорбованими з ґрунту мінералами давали нуклеїнові кислоти, білок і рослинні тканини. Дві форми життя, таким чином, існували у рівновазі: рослини поглинали двоокис вуглецю і воду, а замість цього виробляли кисень і складні молекули. Тварини вживали ці складні молекули разом з киснем і забезпечували рослинний світ двоокисом вуглець і водою. Загальним "пальним" для цього природного "двигуна життя" слугувала енергія Сонця.

По-третє є Людина та суспільство – це вищий ступінь розвитку живих організмів на Землі, результат тривалого і складного історико-еволюційного

процесу. Перші примати, численний загін ссавців, до якого належить людина, з'явилися на Землі близько 70 млн. років тому. Безпосередні попередники сучасної людини виникли 40 тис. років тому назад. Процес виникнення людини отримав назву антропогенез. Його рушійними силами стали біологічні і соціальні фактори.

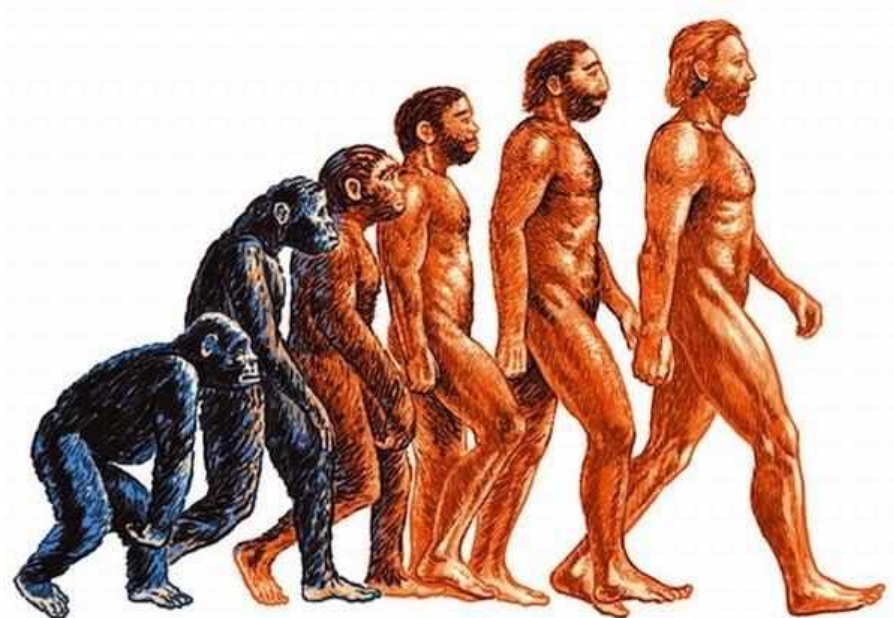
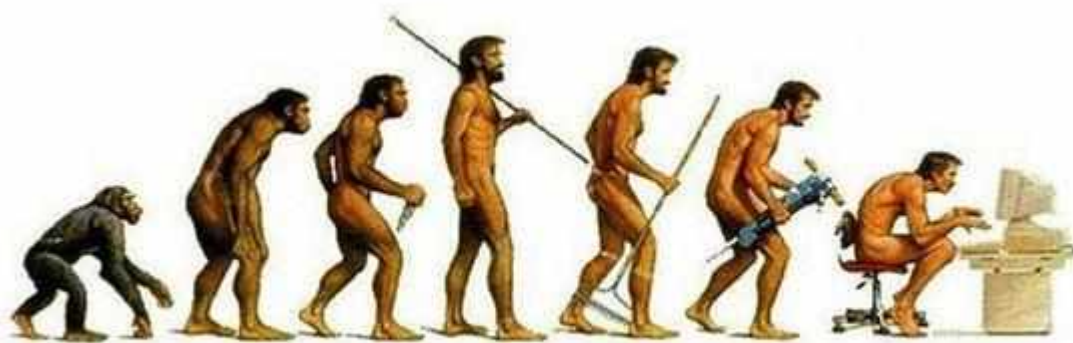

Рис. 6. Структура антропогенезу.

Людство постійно супроводжують «зворотні» фактори антропогенезу. Вони можуть бути такими? Ваша думка.

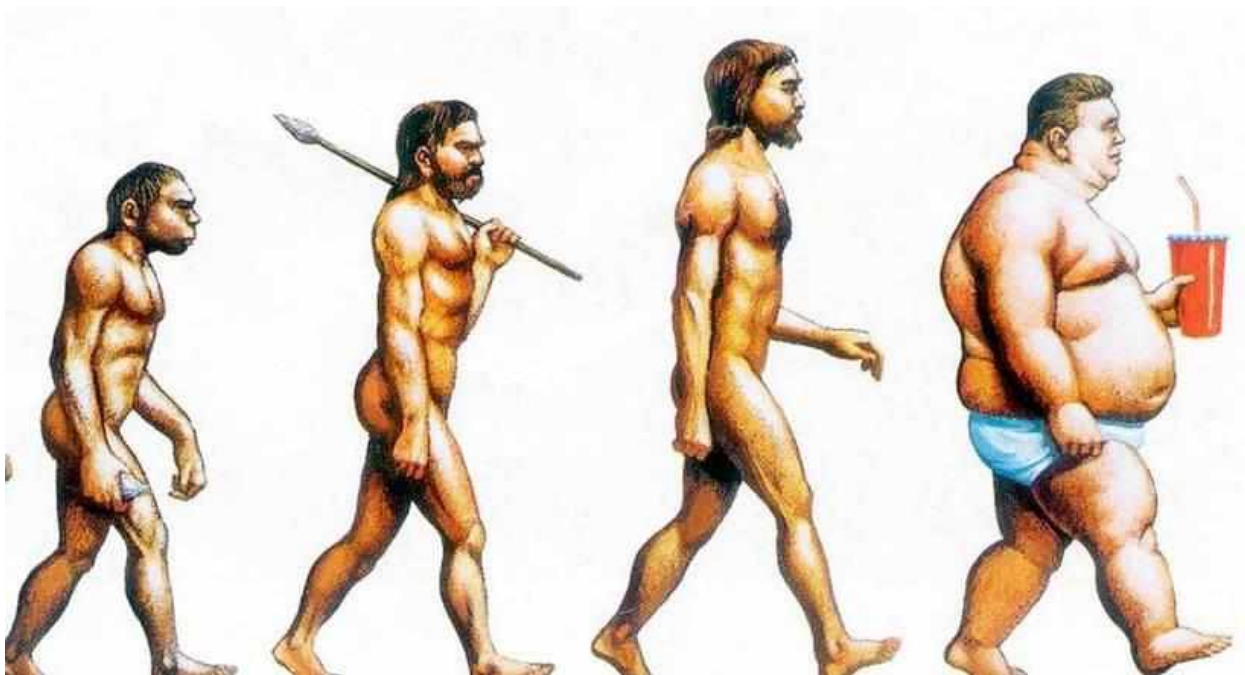

Рис. 7. «Зворотні» фактори антропогенезу.

Американський соціолог Едуард-Альберт Шілз (нар. у 1911 р.) суспільством вважав об'єднання, що відповідає таким критеріям:

- існування його як елемента більшої системи;
- ідентифікація з певною територією;
- наявність власної назви та історії;
- укладення шлюбів між представниками даного об'єднання (суспільства);
- поповнення за рахунок дітей, які визнані представниками цього суспільства;
- існування його у тривалішому часі, ніж середня тривалість життя окремого індивіда;
- єдність загальної системи цінностей (традицій, звичаїв, норм, законів, правил тощо).

Типологізація суспільств

Типологізація - це класифікація суспільств на основі визначення найбільш важливих та суттєвих ознак, типових рис, які відрізняють одні суспільства від інших. У філософії існує багато типологій суспільства, залежно від критеріїв типологізації.

Типологія суспільства за К. Марксом. Підставою є спосіб виробництва та форма власності. Людство здатне пройти п'ять формацій – первісну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну та комуністичну. Якщо як головна ознака вибирається писемність, то товариства поділяються на дописемні та письмові.

Американські соціологи Г. та Дж. Ленські розрізняючи суспільства за головним способом здобуття засобів до існування, виокремлюють:

- товариство мисливців та збирачів. Структура його найпростіша, а соціальне життя організована з урахуванням родинних зв'язків, усім править

вождь.

- Скотарські товариства. Вони також відсутній додатковий продукт. Основою його соціальної структури є родинні зв'язки. Однак їх система більш розвинена та складніша. Скотарство – спосіб добування засобів існування, заснований на прирученні диких тварин.

- Аграрне товариство. На цьому етапі вже з'являється додатковий продукт, розвивається торгівля, ремесла. Із землеробством пов'язане зародження міст, держави, інтенсивне соціальне розшарування, з'являється експлуатація людини людиною. Система родинних зв'язків перестає бути основою соціальної структури суспільства.

- Промислове суспільство. Термін «індустріальне суспільство» вперше запропонував Сен-Сімон. Виникає наприкінці XVIII ст. внаслідок великої індустріальної революції (батьківщиною якої була Англія) та Французької революції 1783-1794гг. Першою рисою цього товариства є індустріалізація-Створення великого машинного виробництва. Індустріалізація означає не просто появу машинного виробництва, а й використання у виробничих цілях досягнень науки і техніки, відкриття нових джерел енергії, що дозволяють машині виконувати ту роботу, яку колись виконували люди або тяглові тварини. Поява технологічних машин, використання сил природи у промисловості супроводжується стандартизацією деталей та вузлів різних механізмів, що уможливило масове виробництво, зросла продуктивність праці. Другою відмінністю індустріального суспільства є урбанізація – зростання чисельності міського населення та поширення міських цінностей життя на всі верстви населення. Іншими важливими особливостями цього типу суспільства є гнучкість соціальних структур, що дозволяє їм модифікуватися зі зміною потреб людей, соціальна мобільність, розвинена система комунікацій.

Різні автори використовують додаткові штрихи при описі традиційного та індустріального суспільств та іноді інші назви. К. Поппер використовує поняття відкритого і закритого товариств. Основна різниця між якими – співвідношення соціального контролю та свободи індивіда. «Магічне, племінне чи колективне суспільство, – пише він, – ми називатимемо закритим суспільством, а суспільство, в якому індивіди змушені приймати особисті рішення – відкритим суспільством».

У 60-70-х роках соціологи А. Турен, Р. Арон, Д. Белл розробили синтетичну модель типології суспільства та виділили доіндустріальну, індустріальну та постіндустріальну (інформаційну) стадії розвитку суспільства. Кожна стадія змінює технологію, спосіб виробництва, форму власності, соціальні інститути, політичний режим, культуру, спосіб життя, чисельність населення. Концепції постіндустріального суспільства чи постмодерну активно розроблялися в американській (Д.Белл) та західноєвропейській соціології (А.Турен.). Першим для визначення сучасного суспільства термін постіндустріальне суспільство запровадив Даніель Белл. Постіндустріальне суспільство – стадія сучасного розвитку, яка приходить на зміну державно-монополістичному капіталізму, індустріальному суспільству.

Основні характеристики постіндустріального суспільства:

- зростання ролі знання та інформації, поява та розвиток «інтелектуальних технологій», що дозволили перетворити побут, трудову діяльність людини;
- Зміна домінантних секторів економіки: замість індустріального сектора головним стає обслуговування, що охоплює сфери діяльності, безпосередньо не пов'язані з виробництвом – торгівля, фінанси, медицина, транспорт, наука, освіта, відпочинок і т.д.

Сфера взаємодії живої природи з неживою в науці одержала назву біосфери (від грецьк. – життя й куля). Це сфера життя, комплексна земна оболонка, охоплена і організована життям. За сучасною уявою вона включає в себе: живу природу, тобто рослинний і тваринний світ; біокісневу речовину, створену взаємодією живої природи (води, атмосфери); біогенну речовину, створену і перероблену живою природою (нафта, кам'яне вугілля, торф тощо); літосферу, глибиною до 5 км.

Вагомий внесок у вчення про біосферу зробив вітчизняний дослідник природи, засновник генетичної мінералогії, геохімії, радіогеології та гідрогеології академік В.І. Вернадський Його праці збагатили науковий світогляд багатьма діалектичними висновками і положеннями, відіграли значну роль у становленні сучасної наукової картини світу. В контексті свого вчення про біосферу В.І. Вернадський гуманістично переосмислив поняття ноосфери (від грецьк.- розум і куля), яке виражає сферу взаємодії природи та суспільства, де людська діяльність є головним фактором їх розвитку (її визначають ще термінами: техносфера, антропосфера, соціосфера). Згідно з вченням В.І. Вернадського, біосфера закономірно переходить у ноосферу, а людство стає могутньою силою, яка за своїм впливом тотожна з геологічними процесами. Він мріяв про перетворення ноосфери на особливий структурний елемент космосу, рішуче виступав проти стихійного, хижацького ставлення людей до оточуючого їх середовища.

2. Архітектоніка суспільного виробництва.

Суспільне буття має складний зміст. Його сутність створює процес суспільного виробництва. Це форма взаємодії суспільства та природи, що спрямована задоволення матеріальних і духовних потреб людей та виробництва самої людни. Основою функціонування суспільства виступає його виробництво. Архітектоніка (будова) суспільного виробництва включає наступні компоненти: матеріальне виробництво, духовне виробництво, виробництво форм спілкування, виробництво потреб, виробництво самої людни.

Основою суспільного розвитку є матеріальне виробництво. Виробляти – значить створювати що-небудь. У матеріальному виробництві люди створюють продукти харчування, предмети одягу, будують житло, дороги і мости, обробляють землю і т.п. Воно об'єктивно необхідне. Праця – цілеспрямована

діяльність людей щодо зміни та пристосуванню предметів природи для задоволення своїх матеріальних потреб (в їжі, одязі, житлі). Праця – вічна природна умова людського життя. Людину створила праця! Її загальнообов'язковість викликала свого часу потребу в членороздільній, зрозумілій мові. Завдяки праці в первісних людей розвинулись функції рук і органів мови, відбулося поступове перетворення головного мозку тварин на розвинутий людський мозок, вдосконалилися органи чуття людини. Вся історія людей є не що інше, як перетворення людини працею. Тому матеріальне виробництво є процесом, причому процесом системостворюючим, тобто таким, який інтегрує всю різноманітність сторін суспільного життя в єдине ціле. Воно формує спосіб існування суспільства тобто його спосіб виробництва. Його структурними компонентами є продуктивні сили та виробничі відносини.

Соціально-філософська категорія “продуктивні сили” виражає системну єдність суб'єктивних (людина) і речових елементів процесу матеріального виробництва. До цієї системи входять, насамперед, люди – безпосередні учасники цього виробництва. Вони організують, здійснюють матеріально-виробничий процес завдяки своїм фізичним і розумовим здібностям. В матеріально-виробничому процесі люди діють на предмети природи та використовують їх корисні властивості. Це предмети праці: кам'яновугільні пласти при їх розробці, лісові масиви при заготівлі деревини, інші корисні копалини при їхньому видобутку, або врожаї трав при заготівлі кормів, овочі при їх консервуванні чи солінні тощо. Всезагальним предметом праці є земля при її обробці, культивуванні. Отже, предметами праці можуть бути не тільки об'єкти безпосередньої природи, але й ті, котрі створені людиною штучно і яких в природі в готовому вигляді не має, в тому числі сплави металів, пластмаси, синтетичні волокна, засоби захисту рослин від шкідників, багато ін. Якщо предмети праці були в розробці людиною раніше, то вони є сировиною. Наприклад, видобута уранова руда – сировина для виробництва атомної енергії; нафта – для виробництва бензину, керосину, мазуту, масел; зібраний врожай винограду – для різних марок вина; пшенична мука – для хлібобулочних виробів і т.п. Без предметів праці, як і без продуктивної сили людей, матеріальне виробництво не можливе, отже, не можливе саме існування людини і суспільства. Якість і кількість предметів праці завжди виступають у людській історії об'єктивним показником її досягнень.

При виробництві матеріальних благ люди діють на предмети праці засобами праці. Їх основу складають знаряддя праці: машини, механізми, прилади, інструменти та допоміжні компоненти: виробничі будівлі, споруди, джерела енергії, лінії електропередач, електронно-обчислювальна техніка, сучасні комп'ютери і т.п. У системі “предмети праці – знаряддя праці” провідне місце належить знаряддям праці. Вони – основа виробництва, показник ступеню розвитку суспільства, робочої сили. Історичні епохи людства відрізняються не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими знаряддями праці. Сукупність засобів і предметів праці при їх використанні в процесі матеріального виробництва створює засоби виробництва.

Вони – речовий компонент продуктивних сил або матеріально-технічна база підприємства, суспільства. Людська робоча сила створює всі компоненти продуктивних сил, організує їх взаємодію, визначає оптимальність цієї взаємодії і здійснює функцію цілеспрямування діяльності для подальшого розвитку. Механізмами вдосконалення продуктивних сил виступають, головним чином, виробничі технології і науково-технічні новації. Технологія (від грецьк. – мистецтво, майстерність, вміння, метод) – сукупність методів обробки, виготовлення, зміна властивостей і форм сировини, матеріалів, що вживаються у виробництві. Сучасні технології перетворили природу на робоче місце людини. Завдяки їм багато природних процесів стали керованими, а виробнича діяльність людини набула універсального характеру. Приоритетними стали безвідходні, енергозберігаючі, конвеєрні та інші прогресивні технології. Технологічна організація матеріального виробництва передбачає усвідомлення економічного завдання і вибір для його вирішення оптимальних засобів і методів. Досягається такий вибір з допомогою техніки, тобто штучно створених матеріальних засобів доцільної діяльності людини. Сучасний світ - це "технологізований" соціальний простір і "технологізований" соціальний час. Техніка перетворює розумову працю людини на пріоритетну порівнюючи з фізичною працею. Остання ж пріоритетна у своїй основі. У фізичних операціях людина виступає всього лише агентом технологічного процесу. Тільки розумова праця робить її організатором і керівником виробництва. Його продукти в ньому – це ідеальні образи тих виробів, які потрібно одержати, а також технологічних схем і контрольних рекомендацій за їх якістю. Але це означає те, що знаменитий афоризм Ф. Бекона: "Знання – сила" сьогодні актуальний як ніколи. Наука все більше входить в структуру продуктивних сил, стає безпосередньою продуктивною силою, а виробництво – технологічним застосуванням науки.

Взаємозв'язок науки, техніки, виробництва поглиблюється. При цьому наука в наші дні випереджує техніку, є провідною силою прогресу матеріального виробництва, орієнтується не тільки на техніку і виробництво, але й на саму людину, на розвиток її інтелекту, творчих здібностей, культури мислення, на створення умов для її всебічного, ціннісного розвитку. Органічне поєднання науки і техніки, перетворення науки на безпосередню продуктивну силу суспільства і перерозподіл функцій між машиною і працівником виробництва в напрямку оптимізації творчої ролі людини, звільнення її від ролі агента технологічного процесу – такі сьогодні головні напрями прогресу продуктивних сил.

Таким чином, структуру продуктивних сил становлять люди, які діють на основі виробничого досвіду всіх попередніх поколінь, володіють трудовими вміннями і навичками, беруть участь у матеріальному виробництві свідомо, відповідально і ефективно, а також засоби виробництва, організація праці, виробничі технології та наука. Показником рівня розвитку продуктивних сил в підсумку служить досконалість людського фактора, головної цінності суспільства – людини.

В матеріальному виробництві продуктивні сили постійно взаємодіють з виробничими відносинами. Соціально-філософська категорія “виробничі відносини” виражає складну структурно-функціональну систему тих різноманітних зв’язків між людьми, які створюються в процесі їх сумісної матеріально-виробничої діяльності. Це відносини людей щодо речей і вироблених продуктів. Це виробничі відносини, що виникають між людьми в процесі виробництва. Виробничі відносини – суспільна форма розвитку продуктивних сил, змістом якої є відносини (зв’язки) між людьми у процесі виробництва, обміну, розподілу, споживання матеріальних та духовних благ. Виробничі відносини — суспільні відносини, що виникають між людьми в процесі матеріального і нематеріального виробництва. Це відносини, які виникають у суспільстві з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних та духовних благ. Виробничі відносини є соціально-економічними відносинами – будуються у площині людина-людина (виробництво, перерозподіл, обмін, споживання). Для функціонування матеріально-виробничого процесу необхідно поєднання працівника з предметами і засобами (знаряддями) праці. Воно може бути різним залежно від їх належності суспільству, групі людей чи окремим особам.

Стосунки людей між собою з приводу привласнення засобів виробництва і створюваних за їх допомогою матеріальних благ називаються відносинами власності. Конкретним їх змістом є володіння засобами виробництва, розпорядження ними і використання їх. Реалізується воно в різноманітних формах. Ферма, фірма, акціонерне підприємство, спільне, мале, орендне підприємство, різні кооперативи тощо – все це форми власності. Приватна і суспільна форми власності – це ідеалізовані моделі, широкі абстракції власності, але абстракції від конкретних її форм.

Однозначно приватної і однозначно суспільної форм власності не буває. Реально існує інтеграція одиничного, особливого і загального, приватного і суспільного. Звідси очевидна неспроможність абсолютизацій в економіці типу “або-або”: приватна форма власності, або суспільна. Діалектична філософія заперечує будь-які абсолютизації, оскільки об’єктивно вони не існують. Законом розвитку економіки є плюралізм форм власності і забезпечення свободи функціонування кожної з них. Усі економічні реформи, таким чином, будуть ефективними тільки тоді, коли вони реально сприятимуть зростанню ступеню цієї свободи. Співвідношення ж між різними формами власності регулюються ринковими економічними механізмами. Їх вивчення – завдання економічної теорії. Філософія ж встановлює те, що відносини власності є головним елементом системи виробничих відносин і що всі інші їх елементи залежать від цих відносин. Крім відносин власності, виробничі відносини включають в себе ще відносини розподілу, обміну і вжитку виробленого продукту. Всі вони можуть бути або відносинами співпраці власників (взаємодопомога, солідарність, турбота акціонерів долею банка чи промислового концерну), або залежності неіснуючих і малоіснуючих від багатих (рабство, кріпацтво, найманство). Виробничі відносини визначають

найістотніші сторони буття людини. Для одних людей вони – джерело багатства, для інших – нестатків і підневольної праці. Метою суспільного матеріального виробництва, удосконалення виробничих відносин є людина, її всебічний і гармонійний розвиток, формування людини з можливо багатими властивостями і зв'язками, як цілісного і універсального продукту суспільства. Виробничі відносини – це сама історія в особистісному її вираженні. Головне багатство суспільства – висококультурний спеціаліст. Його формування можливе лише в умовах вільного саморозвитку, самоосвіти, доступу до вищих матеріальних і духовних цінностей.

Виробничі відносини об'єктивні, незалежні від волі та свідомості людей. Вони фіксують у собі загальне, повторюване, закономірне в історії різних країн і народів. Тому вони є об'єктивним критерієм різних історичних типів суспільних систем, у тому числі майбутніх. У своєму конкретному вираженні виробничі відносини визначають характер міжособистісних стосунків, зв'язку між працівниками, спеціалістами – організаторами і виконавцями, між підприємствами і виробництвами різних форм власності.

Виробничі відносини і продуктивні сили – діалектичні протилежності. Методологічною основою вивчення їх взаємодії є діалектика категорій змісту (продуктивні сили) і форми (виробничі відносини).

Продуктивні сили визначають виробничі відносини. Який зміст продуктивних сил, така й форма їх існування, тобто виробничі відносини. Розвиток продуктивних сил обумовлюється удосконаленням всіх їх компонентів: кваліфікації, професіоналізму та виробничого досвіду людей; диференціації розподілу праці, розширення і поглиблення її спеціалізації; засобів виробництва, знарядь праці, техніки і технологічного застосування науки. Зі зміною продуктивних сил змінюються і виробничі відносини. Перехід, наприклад, від натурального господарства до товарного у традиційному суспільстві відбувся тоді, коли були винайдені і впроваджені в матеріальне виробництво механічний ткацький верстат, прядильна машина, паровий двигун і коли разом з машинною технікою сформувався новий тип працівника.

В свою чергу, виробничі відносини не пасивні, вони не слідують автоматично за продуктивними силами. Як і всяка форма, є структурою змісту, вони активні, роблять на продуктивні сили істотний зворотний вплив: то прискорюють, то гальмують їх розвиток; то виступають формою, котра забезпечує рух продуктивних сил вперед, то стають путами, які стримують їх розвиток. Так, виробничі відносини колишнього Радянського Союзу в підсумку руйнували його продуктивні сили, що призвело до розпаду цієї величезної держави на п'ятнадцять самостійних незалежних країн. Становлення в них сьогодні ринкової економічної системи супроводжується формуванням виробничих відносин нового типу, які створюють широкі можливості оновлення всіх компонентів продуктивних сил.

Законом матеріального виробництва є відповідність виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил. Коли така відповідність у державі є, тоді її економіка і всі інші сфери суспільного життя розвиваються

стійко і в прогресивному напрямку. Однак вона суперечлива. Продуктивні сили розвиваються швидше виробничих відносин, тому на певному етапі відповідність між ними порушується, виникає протиріччя. Його гострота може бути зменшена з допомогою економічного реформування, цілеспрямованої діяльності політичного керівництва країни з приведення виробничих відносин у відповідність з продуктивними силами. Однак невідповідність може стати масштабною і конфліктною. Тоді в країні неминуча соціальна революція. Тільки вона в цих обставинах здатна відновити порушену відповідність і забезпечити ефективне матеріальне виробництво.

Історично конкретна єдність продуктивних сил і виробничих відносин називається способом виробництва. Філософська категорія “спосіб виробництва” виражає соціальний аспект діяльності суспільної людини по створенню необхідних для її життя матеріальних благ, на відміну від категорії “технологічний спосіб виробництва”, змістом якої є техніко-організаційний аспект цієї діяльності.

Лекція 8. Особистість як предмет філософського аналізу

ПЛАН

1. Проблема людини в філософії
2. Особистість як суб'єкт та об'єкт суспільних відносин

1. Людина як предмет філософського аналізу.

Проблема людини – одна з головних у соціальній філософії. В усій своїй історії вона постійно прагне пізнати її не тільки як частину матеріального світу, тілесну істоту, але, головним чином, як творця історії, суб'єкта діяльності, істоту, яка мислить і відчуває, володіє складним і неповторним внутрішнім світом.

Теорії походження людини

1. Еволюційна (природна) – праця створила людину і суспільство.
2. Теологічна (Бог створив людину і світ).
3. Космологічна (життя занесено на землю з космосу).

- Теологічна теорія. Креаціонізм (англ. creationism) – віра в те, що світ, людина та різні форми життя на Землі створені вищою, надприродною силою (Богом, духами т. д.).

- Космологічна (життя занесено на землю з космосу).

- Еволюційна (наукова) – праця створила людину.

Наукова теорія пояснює механізми зміни форм живих організмів, їхніх спільнот та причини утворення біорізноманіття на Землі у процесі еволюції. Перші цілісні теорії еволюції були запропоновані на початку XIX сторіччя Еразмом Дарвіном та Жаном Батистом Ламарком. Суспільство і людину філософія досліджує як діалектично єдиний процес від початку і до кінця.

Процес становлення людини на Землі отримав назву антропогенезу, а процес становлення суспільства – соціогенезу. Разом вони складають антропосоціогенез як єдиний процес, який тривав приблизно 3,5 млн. років назад і завершився формуванням унікального біологічного виду *Homo sapiens* – людини розумної. Рушійними силами антропогенезу виступають біологічні та соціальні фактори. Біологічні фактори: спадковість, боротьба за існування, природний добір. Соціальні фактори: трудова діяльність, мова і мислення, суспільний спосіб життя.

Рис. 1. Антропогенез.

Людина є предметом вивчення багатьох галузей знання: соціології, психології, фізіології, педагогіки, медицини, кібернетики, інформатики та ін. Але тільки філософія виявилася здатною розробляти цілісну теорію людини, досліджувати не тільки антропосоціогенез, але й типи людини і суспільства в їх історії і діяльності, довести, що самоціллю історичного процесу є всебічно і гармонійно розвинена людина.

Філософія запропонувала багато дефініцій людини. Арістотель вважав її політичною твариною, інші філософи і вчені – розумною твариною, моральною твариною, вільною твариною тощо. Відомий американський вчений, просвітител, державний діяч, один з авторів Декларації про незалежність (1776 р.) і Конституції США (1787 р.), філософ Бенджамін Франклін (1706 – 1790 рр.) вперше визначив людину як тварину, яка створює знаряддя праці. Досі це визначення має науковий інтерес. Знаряддя праці – це найскладніша і найпростіша річ, яка виходить з рук людини. Так, сучасні знаряддя праці опредмечують величезний обсяг знань, умінь, навичок людей, їх зусиль з кооперації різних видів діяльності. У стародавньому ж світі знаряддя праці були настільки примітивними, що дозволяє припустити можливість їх виготовлення ще “пралюдьми”, які не володіли понятійним мисленням, самосвідомістю, членороздільною мовою. Наука свідчить, що виробництво найпростіших знарядь праці розпочалось за 1-1,5 млн. років до появи мовлення і мислення у прабатьків людини. (Ще одне підтвердження природного походження людини). Сучасна філософія визначає людину як вищу ступінь живих організмів на Землі, суб’єкта суспільно-історичної діяльності і культури. Термін “людина” вживається як родове поняття, що вказує на приналежність до

людського роду - вищої сходинки розвитку живої природи на нашій планеті. Тобто поняття людини вказує на якісну відмінність людей від тварин, на людину – продукт природи і служить для характеристики всезагальних, притаманних всім людям якостей та знаходить свій прояв у назві “*homo sapiens*”, або “людина розумна”. Для визначення конкретної людини, виокремлення її з колективу, соціальної групи в філософії вироблено поняття “індивід”. Поняттям “індивід” позначається людина як окремий представник людського роду, як “конкретна людина”. Він є основою формування особистості. Тобто особистість є результат розвитку індивіда, найбільш повним втіленням його людських властивостей. Воно виражає найабстрактніше в людині, головним чином його тілесну відокремленість від інших людей, тому доповнюється, як правило, більш конкретними поняттями “індивідуальність” та “індивідуалізм”. Термін “індивідуальність” означає те особливе і специфічне, що вирізняє одну людину з-поміж інших, включно з її природними і соціальними, фізіологічними і психічними, успадкованими і набутими якостями. Індивідуальність – вираз унікального, неповторного, своєрідного в природних (біологічних), духовних і соціальних властивостях і якостях індивіда. Це – одиничне у індивіда, те, чого не має в інших індивідів. Індивідуалізм виражає пріоритети індивіда у будь-якій формі соціальної спільності, абсолютизацію його світоглядної позиції та її протиставлення всьому суспільству. Він проявляється як в реальній життєвій практиці – у вчинках індивідів, так і в різних етнічних, філософських, політичних концепціях, навіть антисоціальних. Подолання індивідуалізму передбачає усунення його соціальних причин, гуманізацію суспільного життя, цілісний розвиток індивідів в умовах справжньої колективності і через неї. Людина має складну біосоціальну структуру. Біологічна і соціальна системи в людині – діалектично єдині. Будь-які абсолютизації однієї з них не можуть мати науково – філософського обґрунтування. Біологічне в ній змінюється з часом, але повільно і неістотно. Наприклад, середній об’єм головного мозку сучасної людини зберігся майже таким, яким він був у кроманьйонців і неандертальців – приблизно 1400 куб. см. За даними фізіологів тільки 1/10 частини можливостей мозку використовується людиною. Головний мозок людини еволюціонує не в напрямку збільшення ваги і кількості нервових клітин, а в напрямку реалізації прихованих резервів: ускладнення зв’язків між клітинами, доцільного їх використання, особливо, у тих відділах, які керують складними логічними операціями. Пріоритетною в людині є її соціальна система у складі свідомості, світогляду, ціннісних орієнтацій, діяльності, спілкування, становища і статусу у суспільстві та багато інших компонентів. Під їх впливом біологічні структури і функції людського організму істотно модифікуються, “олюднюються”. Їхня унікальність полягає у тому, що людина, на відміну від тварин, може разом з генетичною програмою (закодована в молекулах ДНК) передавати досвід і знання попередніх поколінь кожному наступному поколінню. Для виразу соціального в людині використовується поняття “особистість”. Людина - це діалектична єдність загального (родового, природного), особливого

(соціального) і одиничного (індивідуального) способу існування.

2. Особистість як суб'єкт та об'єкт суспільних відносин

Філософія визначає особистість – як людину у сукупності її соціальних якостей, як суб'єкта пізнання і творчості. Підставою для такого визначення суті особистості є той об'єктивний науковий факт, що будь-яка особистість формується під визначальним впливом існуючої системи суспільних відносин – політичних, економічних, сімейних тощо. шляхом засвоєння нею соціальних функцій, а також усвідомлення своєї приналежності до соціуму. Які суспільні відносини, така й особистість. Кожному історичному типові суспільних відносин відповідають свої історичні типи особистостей: рабовласники і раби, феодалі і селяни, буржуазія і наймані робітники і т. ін

У чому полягає відмінність розуміння особистості іншими науками? Психологія аналізує її як усталену цілісність психічних процесів, властивостей і відносин: темпераменту, характеру, здібностей, вольових властивостей тощо. Історики, навпаки, проявляють інтерес до того, як під впливом культурно-історичних факторів змінюється людська істота. Соціологію цікавить участь людини у розвитку соціальних відносин. Вона досліджує зв'язки особистості із суспільством та його спільнотами, статус особистості. Отже, як бачимо, специфіка філософського підходу до вивчення людини полягає у з'ясуванні, в першу чергу, того в людині, що безпосередньо пов'язане із соціальним життям, включеністю людини в існуючу систему суспільних відносин - тобто не її біологічних чи психічних особливостей, а суто суспільних характеристик.

Людина особистістю не народжується. Вона нею стає і розвивається відповідно мірі засвоєння суспільних відносин. Вона – об'єкт цих відносин. За класичним визначенням її сутність становить не борода, не кров, не абстрактна фізична природа людини, а її соціальна якість. Особистість – це людський індивід в аспекті його суспільних якостей, що формуються та видозмінюються протягом усього життя у результаті активної взаємодії із соціальним середовищем. Філософія при розгляді особистості виділяє кілька важливих вихідних принципів: кожен індивід є людиною, але не кожен – особистістю; особистістю не народжуються, нею стають. Індивід, у даному випадку, є висхідним пунктом для розвитку в людині особистості, а особистість, в свою чергу – це підсумок розвитку індивіда, найповніше уособлення всіх людських властивостей; особистість є конкретним виразом суті людини, немає людини і особистості “взагалі” – обидві вони чітко ідентифікуються з певним суспільством, конкретною спільнотою і нормами та цінностями культури; включення особистості у суспільство здійснюється через її входження до різноманітних соціальних спільнот, прошарків і груп; саме вони є основним шляхом сполучення суспільства і людини протягом усього її життя.

Вплив соціального середовища на становлення особистості отримав назву соціалізації. Соціалізація – це процес засвоєння особистістю певних суспільних відносин – норм, традицій, звичаїв, цінностей, зразків поведінки, що дозволяють їй функціонувати як повноправному членові суспільства.

Соціалізація полягає у сходженні людини від індивідуального до соціального під прямим чи опосередкованим впливом таких факторів соціального середовища як: сукупність ролей і соціальних статусів, що їх суспільство пропонує людині; соціальні спільноти, а межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі і набути конкретний статус; системи соціальних цінностей і норм, які домінують у суспільстві і наслідуються молодними поколіннями від старших; соціальні інститути, які забезпечують виробництво і відтворення культурних взірців, норм і цінностей та сприяють їх передачі та засвоєнню.

Будь-яке суспільство витрачає багато зусиль для того, щоб його члени успішно засвоювали культурні надбання, використовуючи для цього систему освіти, виховання, різноманітні засоби підтримки культурних стандартів життєдіяльності. Соціалізуючись, людина може бути лікарем чи економістом, менеджером, політиком, юристом, письменником, художником, або одночасно політиком і юристом, економістом і юристом, менеджером і політиком тощо.

Філософія виділяє дві фази соціалізації: адаптація та інтеріоризація.

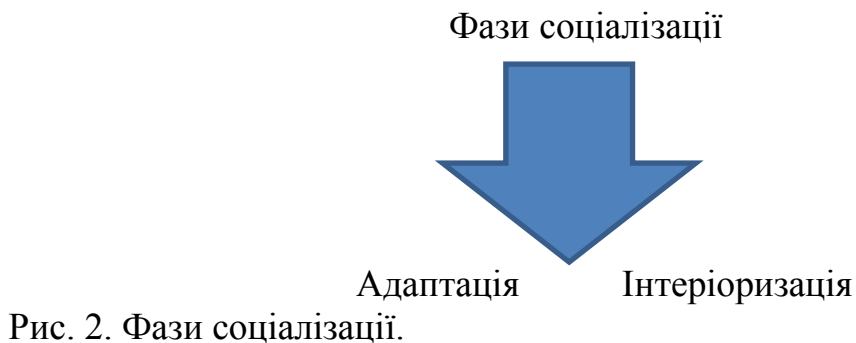

Рис. 2. Фази соціалізації.

Адаптація (від лат. adapto – пристосовую) – процес пристосування об'єкта до умов навколишнього середовища. Біологічна адаптація – пристосування організмів до мінливих умов навколишнього середовища у процесі еволюційного розвитку. Соціальна адаптація – активне пристосування людини або групи людей до умов соціального середовища з метою співіснування та взаємодії. Адаптація характеризується пристосуванням індивіда до ролевих функцій, соціальних норм, соціальних спільнот, соціальних інститутів і організацій, до умов функціонування різних сфер суспільства. В процесі адаптації індивід узгоджує самооцінки та бажання зі своїми можливостями і реаліями соціального середовища. Особливо важко здійснювати адаптацію в перехідні періоди суспільного розвитку, коли в людей середнього і похилого віку, що складають основну масу населення будь-якої країни, бажання залишаються орієнтованими на систему ролей і статусів зникаючих, змінюючихся суспільних відносин. В силу інертності цінносних орієнтацій особистості людям похилого віку важче, ніж молоді, вписатися у нові соціальні механізми. Таким чином соціальна адаптація характеризується оволодінням вибраною професією або спеціальністю, закріпленням трудових навичок і умінь, що виявляється в стабільному їх

виконанні, пристосуванням до етнічного, релігійного, політичного, морального середовища. Соціальна адаптація завершується інтеріоризацією. Інтеріоризація – це перехід, внаслідок якого зовнішні процеси перетворюються на внутрішні, піддаючись специфічній трансформації: узагальненню, скороченню, розвитку за межами зовнішніх процесів. Інтеріоризація в перекладі з латині – внутрішній. Це процес включення соціальних норм і цінностей до внутрішнього світу людини, тобто заміни зовнішніх санкцій самоконтролем. Можна вважати, що на цьому етапі кількісне накопичення прийнятих індивідом норм, засвоєних ним цінностей апереходить у нову якість, що виявляється у формуванні переконань, зміні поведінки людини під впливом змін у структурі особистості. Переконання, за висловом класика – це пута, з яких не можна вирватися, не розірвавши свого серця. Це демони, яких людина може перемогти, лише підкорившись їм. Інтеріоризація є свідченням успішної соціальної адаптації індивіда. Показником неуспішної адаптації є незадоволення людини соціальним середовищем, до якого він інтегрується, бажанням вийти за його межі, а також її поведінка, що відхиляється від норм, вимог даного середовища. Важливу роль в процесі соціалізації займають агенти соціалізації. Агенти соціалізації – це люди та установи, діючи соціальні суб'єкти, за допомогою яких людина соціалізується завдяки процесам навчання, комунікації, прилучення до культури. Важливим результатом соціалізації займає виховання. Виховання, як одна з цілеспрямованих форм соціалізації, здійснюється суспільством з метою забезпечення більшої надійності, гарантованості процесу включення особистості в соціальні зв'язки. За допомогою виховання суспільство вирішує завдання формування особистості і тому обирає засоби і методи, які здатні забезпечити ефект виховного впливу. За сучасних умов виховання набуває постійного характеру і здійснюється за допомогою діяльності низки соціальних інститутів: сім'я, освіта, засоби масової інформації. Важливе значення має родинне виховання. Саме в сім'ї закладається фундамент тих почуттів, ціннісних орієнтацій, уявлень, які потім починають виконувати функції критеріїв відбору інформації та її оцінки, віддавати перевагу певним формам поведінки.

Виділяють такі стадії становлення особистості, тобто соціалізації:

1. Стадія немовлячого віку, де головну роль відіграє мати, яка годує дитину, піклується про неї, в результаті чого у дитини формується базова довіра до оточуючих;
2. Стадія раннього дитинства, коли дитина починає ходити, навчається контролювати себе. суспільство і батьки привчають її до акуратності, слухняності. Друга стадія пов'язана з елементами самосвідомості, з формуванням певної автономії.
3. Третя стадія вік від 3 до 5 років характеризується впевненістю дитини, що вона особистість. Вона вміє говорити, в іграх закладаються почуття ініціативи, що сприяють розвитку таких властивостей як воля, пам'ять, мислення.

4. В молодшому шкільному віці дитина вже вичерпала можливості розвитку у лавах сім'ї, і зараз школа залучає її до знань майбутньої діяльності, оточуючої дійсності, суспільним взаєминам.
5. В підлітковому віці формується усталення явлення про особисте "Я". Бурхливий фізіологічний розвиток, необхідність знайти своє професійне призначення, розкрити здатності, вміння – ось питання, які постають перед підлітком, і це веде вимоги суспільства до підлітка щодо самовизначення.
6. На шостій стадії (молодість) для людини актуальним стає пошук супутника життя, укріплення зв'язків із своєю соціальною групою, вона ідентифікує себе з іншими людьми, з'являється почуття єдності та близькості з ними. Однак якщо диффузія ідентичності порушується, то людина може замкнутися в собі.
7. Центральна стадія – дорослий етап розвитку особистості. Людина постійно відчуває вплив інших людей, вплив трудової діяльності на світосприйняття суспільства.
8. На восьмій стадії (після 50 років) відбувається завершення створення "Я" на основі всього періоду розвитку особистості. Після трудова стадія соціалізації розглядає похилий вік як вік, що робить значний внесок у відтворення соціального досвіду, в процес передачі його новим поколінням.

В процесі соціалізації людина знаходиться не лише у взаємодії суспільних зв'язків, але й під соціальним контролем. Таким чином особистість формується як об'єкт суспільних відносин. Разом з тим, особистість – не тільки об'єкт, але й суб'єкт суспільних відносин. Суспільні відносини, їх численні взаємні зв'язки створюються людьми, їхньою спільною матеріальною і духовною діяльністю. Як суб'єкт соціальних відносин особистість характеризується соціальною активністю, здатністю впливати на оточення, змінюючи його і себе. Причому активна діяльність особистості лише тоді є продуктивною, коли вона узгоджується з культурними надбаннями суспільства, коли її поведінка взаємозв'язана з оточуючими і має соціальний характер.

Особистість – головна продуктивна сила суспільства, вона ж – власник, розпорядник і користувач засобів виробництва, ініціатор плюралізму форм власності, творець виробничих відносин, економічного базису, надбудови, науки і культури, сім'ї і побуту, соціальних та історичних етнічних спільностей. Отже, взаємозв'язок суспільних відносин і особистості є об'єктивно-суб'єктивним. Для розуміння сутності особистості необхідно розглянути її структуру. Першим і найпростішим елементом сутності особистості, індивіда виступають потреби. Як категорія соціальної філософії, потреба відображує потребу особистості в тому, що їй необхідно або чого не вистачає для життя. Людина має різні потреби: в харчуванні, житлі, одязі, збереженні оточуючого середовища, в знаннях, у політичному керівництві і т.п. Їх безліч. Без потреб особистості не буває. Сутнісне місце потреб у структурі особистості є ще одним підтвердженням того, що людина – частина природи, тому що первинні матеріальні потреби є і в людини, і в тварин (наприклад, в їжі, захисті від

загрози для життя, у певному географічному середовищі), а також того, що людина – особлива частина природи, оскільки вона виробляє засоби задоволення своїх потреб, тоді як тварина використовує для цього безпосередньо речі і предмети природи.

Рис. 3. Структура особистості.

Задоволення будь-якої потреби особистості відбувається через її мету – ідеальний образ осмислення результату діяльності, шляхів і засобів його досягнення. Усвідомлена потреба, синтез потреби і мети створюють інтерес (від лат. – має значення, важливо).

Потреби, цілі, інтереси особистості класифікуються за видами суспільних відносин, об'єктом і суб'єктом яких вони є. Розрізняють потреби, цілі й інтереси: матеріальні (в харчуванні, одязі, економії водних, сировинних, паливних ресурсів, ефективному використанні земельних угідь, багато інших), духовні (в знаннях, політиці, праві, моральності, естетиці, релігії, філософії, науці тощо), соціальні (у праці, інформації, спілкуванні, уособленні, і т.п.), невиробничі (у послугах, транспорті, засобах зв'язку, предметах побуту, освіті й вихованні, ін.). Всі вони можуть бути особистими, індивідуальними і суспільними, прогресивними чи реакційними і консервативними, реальними чи уявними, державними, національними, сімейними, партійними тощо.

Філософське дослідження походження і функцій потреб та інтересів особистості призводить до таких основних висновків.

По-перше, справжнім рухом людської історії є розвиток потреб та інтересів особистості, способів і засобів їхнього задоволення і реалізації.

По-друге, задоволення потреб і реалізація особистістю своїх інтересів можливі тільки через суспільне виробництво, яке їх формує і для якого вони виступають мотивами удосконалення. Кожна задоволена потреба і кожний реалізований інтерес з необхідністю викликають нові потреби та інтереси і, відповідно, зростання суспільного виробництва.

По-третє, різні групи потреб та інтересів мають неоднакові основи і виконують неоднозначні функції. Тому суспільне виробництво поділяється на матеріальне, духовне, соціальне, а також невиробничу сферу.

По-четверте, матеріальні потреби та інтереси є визначальними у життєдіяльності особистості і суспільства. Тому матеріальне виробництво – основа їх існування і розвитку.

По-п'яте, вивчення, знання потреб та інтересів особистості, врахування їх в теоретичній і практичній діяльності – головна умова наукового управління економікою та всіма іншими сферами державної чи регіональної систем.

Потреби, цілі та інтереси – головні мотиви діяльності. Одночасно вони разом із засобами і результатами діяльності створюють її структуру. Сама ж діяльність, як спосіб існування і розвитку особистості, всебічний процес перетворення нею природного і соціального середовища відповідно своїм потребам, цілям та інтересам, є інтегрованим компонентом її сутності, тобто сутність особистості однозначно діяльна.

Діяльність – складне системне утворення. В ній розрізняються три напрями: а) діяльність особистості відносно зовнішньої та своєї природи; б) діяльність відносно інших людей; в) діяльність щодо відновлення самої особистості. У першому напрямі виділяються роди діяльності: виробництво, розподіл, обмін і використання матеріальних засобів життя, а також охорона здоров'я людей; у другому – політичний, правовий, моральний, естетичний і релігійний роди; в третьому – навчально-педагогічний і виховний. Інтегрують усі роди наукова і управлінська діяльність. Кожний рід включає в себе сукупність видів і підвидів діяльності, обумовленої конкретною працею.

Всі напрями, роди, види і підвиди діяльності взаємозв'язані і можуть бути: відповідно об'єктивного ходу історії – прогресивними чи регресивними, революційними чи контрреволюційними; відповідно об'єктивних систем цінностей – позитивними чи негативними, законними чи незаконними, моральними чи аморальними; відповідно процесу діяльності та її результатів – творчими чи нетворчими. Очевидно, що зріла особистість відрізняється прогресивною, позитивною, законною, моральною і творчою діяльністю.

Будь-яка діяльність особистості завжди є свідомою. Ядром свідомості, її сутністю виступає світогляд у двох своїх основних елементах: світосприйняття і світорозуміння. Люди відрізняються один від одного не за свідомістю взагалі, а за своїм світоглядом. Він також, разом з діяльністю, є інтегрованим

компонентом сутності особистості.

Цементують структуру світогляду переконання. Не може бути світогляду без переконань, тобто впевненості особистості у правильності своїх поглядів та ідей. Переконання, за висловом класика, - це пута, з яких не можна вирватися, не розірвавши свого серця. Це демони, яких людина може перемогти, лише підкорившись їм.

В практиці життя і діяльності особистості її світогляд проявляється у ряді форм. Самосвідомість – одна з них. Вона є і пізнанням особистістю себе, і ставлення до себе, тобто самооцінка, самоконтроль, управління собою. Провідне місце в ній займає розуміння особистістю свого місця в суспільстві, сенсу свого життя, відповідності своїх ідеалів суспільним потребам, відповідальності за свої дії. Формується і розвивається самосвідомість у процесі соціалізації, навчання і виховання особистості. Самосвідомість розвинутої особистості є завжди патріотичною, творчою, науковою.

Іншою формою вираження світогляду особистості є її ціннісні орієнтації. Це погляди, уявлення, переконання та ідеали особистості з приводу матеріальних, духовних і соціальних цінностей. Вони визначають послідовність і спрямованість поведінки особистості, її вчинків та ставлення до принципів, норм життя і діяльності в суспільстві. Для особистості з цілісним світоглядом характерна орієнтація на загальнолюдські цінності: права людини, економіка ринку, демократія та державний суверенітет, правове суспільство, свобода, соціальна справедливість, повна зайнятість населення, захист вітчизни та багато інших.

На основі ціннісних орієнтацій у особистості в процесі соціалізації виробляються соціальні установки – ще одна з форм прояву її світогляду. Вони є виразом ціннісних орієнтацій як соціально детермінованої схильності особистості до наперед визначеного ставлення – позиції до речі, людини, події. У особистості зі сформованим світоглядом соціальні установки відрізняються суспільною значущістю цілей і прагнень, їх відповідністю до суспільних потреб та ідеалів, єдністю мети і засобів її досягнення, поєднанням прагнення до матеріального добробуту з орієнтацією на вищі духовні цінності.

Самосвідомість, ціннісні орієнтації та соціальні установки, будучи формами виразу світогляду, одночасно виступають критеріями ступеня його досконалості. Вони ж – критерії духовності особистості. Дух, духовність у філософії і науці завжди розглядалися як людський розум, мислення, а духовне виробництво – як виробництво свідомості в суспільній формі і в певній системі суспільних відносин. Сутністю свідомості є світогляд, отже, його компоненти, насамперед, становлять основу духовності особистості.

У цьому зв'язку слід вважати неспроможними спроби деяких наших філософів, а особливо політиків, теоретично обґрунтувати обмеження духовності громадян України лише релігійністю. Такі ідеї та, на жаль, реальна практика – очевидні втрати перехідного періоду країни, помилка чи виконання спеціального замовлення клерикалів.

Поняття духовності особистості та суспільства складне, багатогранне,

системне. Воно включає в себе погляди, уявлення, переконання, ідеали: і економічні, і політичні, і правові, моральні, естетичні, філософські, а також і релігійні. Однак останні належать до минулого історичного типу світогляду. Сучасний світогляд – філософський, філософською є і духовність. Вона включає все позитивне і з релігії. Наші сучасники захоплюються архітектурою церковних споруд, художніми полотнами і музичними творами, але не тому, що вони – “дар Божий”, а тому, що їхні творці – талановиті архітектори, художники, музиканти. Що ж стосується релігійних догматів, то вони – антиподи філософського світогляду і науки. Таким чином, релігійність – це не вся духовність особистості, а тільки її елемент, причому не основний, другорядний, минулий, він не має майбутнього.

Справжня духовність сучасної особистості полягає в наукових інженерно-технічних, філософських, правових та інших знаннях, у перетворенні цих знань на переконання, у діяльності на їх основі за об’єктивними законами розвитку природи, суспільства і особистості у напрямку створення нових суспільних відносин і нової людини. Проблема духовності в Україні існує. Економічні реформи в країні все ще недостатньо ефективні й тому, що у суспільній свідомості людей переконання в безальтернативності ринкової економіки доки ще не сформувалося. Те ж саме – в політиці, праві, інших сферах нашого суспільного буття. Вирішення проблеми духовності – не в сподіваннях на милість Бога, а в генерації нових ідей, цивілізованості і культурі, в слідуванні загальнолюдським цінностям. У розробці таких ідей, у становленні нової духовності наша філософська і наукова думка залишаються все ще у великому боргу перед народом і країною.

Діяльна сутність особистості та її світогляд проявляються не тільки в системі “суб’єкт – об’єкт”, але і в системі “суб’єкт – суб’єкт (и)”. Розвиток індивіда обумовлений розвитком інших індивідів, з якими він перебуває у прямих або опосередкованих стосунках, яки соціальна філософія визначає способом поєднання людей в суспільство, взаємодії суспільних індивідів та їх організованих спільностей, певною мірою самотійною індивідуалізованою формою суспільних відносин. Тільки в спілкуванні особистість набуває усіх своїх якостей, реалізує свої можливості, виявляє свої здібності, свою індивідуальність. В спілкуванні особистість наслідуює соціальну програму і досвід поколінь, включається в масовий соціальний рух.

Без спілкування немає особистості. Спілкування в усіх своїх формах (безпосередніх і опосередкованих, міжособистісних і в колективах, інших соціальних організаціях) – ще один інтегрований компонент сутності особистості.

Таким чином, об’єктивно-суб’єктивний взаємозв’язок суспільних відносин і особистості знаходить вираз в сутності особистості через діяльність, світогляд і спілкування. Розвинутою особистістю, отже, можна вважати ту, котра володіє різнобічними здібностями вільної переміни родів і видів творчої діяльності, науковим світоглядом і включена до ефективної форми спілкування.

Визначення сутності особистості як діалектичної єдності діяльності,

світогляду і спілкування – ключ до пізнання її змісту. Він включає в себе певну сукупність сторін розвитку особистості, кожна з яких є суб'єктивованим, конкретним видом суспільних відносин.

Оскільки особистість є об'єктом і суб'єктом суспільних відносин, оскільки вони органічно входять до внутрішньої її структури, а особистість оволодіває суспільними відносинами і наповнює їх своїми індивідуальними якостями. Механізмом такої суб'єктизації є процес інтеріоризації (від лат. - внутрішній, перехід зі зовні). Це перехід, внаслідок якої зовнішні процеси перетворюються на внутрішні, піддаючись специфічній трансформації: узагальненню, скороченню, розвитку за межами зовнішніх процесів.

Сукупність сторін змісту особистості тотожна сукупності існуючих у суспільстві суспільних відносин. Можливих сторін розвитку особистості може бути стільки, скільки є створених діяльністю людини суспільних відносин. Це – матеріальна, політична, правова, моральна, естетична, релігійна та інші сторони. При цьому кожна з них являє собою складну систему, відображує свій вид суспільних відносин, відповідає йому і характеризується елементами сутності особистості.

Так, матеріальна сторона змісту особистості включає в себе матеріальні потреби, цілі, інтереси і разом із засобами і результатами – діяльність з виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних засобів життя. До нього належать також світоглядні погляди, уявлення, переконання та ідеали, ціннісні орієнтації та соціальні установки з приводу виробництва і відновлення матеріальних благ. За наявності у розпорядженні тієї чи іншої особистості одних і тих же засобів виробництва якості і кількості праці визначатимуться світоглядним рівнем безпосереднього виробника. Теорія і методологія дослідження інших сторін змісту особистості (політичної, правової, естетичної, релігійної тощо) аналогічні. Особистість – об'єкт і суб'єкт суспільних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. Київ: Генеза, 1996. 369 с.
2. Філософія: Підручник / О.П. Сидоренко, С.С. Корлюк, М.С. Філянін та ін.; за ред. О.П. Сидоренка. – 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: «Знання», 2010. 414 с.
3. Філософія: Підручник / О.П. Сидоренко, С.С. Корлюк, Філянін М.С. та ін. – Одеса: «Юридична література», 2003. 374 с.
4. Філософія: Навчальний посібник / І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко та ін.; За ред. І. Ф. Надольного. Київ: Вікар, 1999. 624 с.
5. Філософія : навч. посіб. / Л.В. Губерський. І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко та ін. ; за ред. І.Ф. Надольного. - 6-те вид., виправл. і доповн. Київ: Вікар, 2006. 466 с.
6. Філософський енциклопедичний словник / ред. кол : В.І. Шинкарук та ін. — Київ: Абрис, 2002. — 800 с. 7. Ящук Т.І. Філософія історії : курс лекцій : навч. посіб. / Т.І. Ящук. К.: Либідь, 2004. 536 с
7. Самуйлік М. М., Чебан О.М. Філософія. Методичні рекомендації до самостійної роботи над вивченням дисципліни (для студентів денної і заочної форм навчання). Одеса: ОДАУ, 2019. 52 с.
8. Самуйлік М. М., Федорова І.В., Чебан О.М та ін. Пропедевтичний курс з філософії науки. Підручник. За ред. Сидоренка О.П. Київ: видавництво «Освіта України», 2017. 430 с.
9. Самуйлік М. М., Федорова І.В., Чебан О.М. та ін. Історія української культури: навчальний посібник /За ред. О.П. Сидоренка. Київ: «Освіта України», 2014. 576 с.
10. Сидоренко О.П., Чебан О.М. Тестові завдання для студентів денної і заочної форми навчання. Одеса: ОДАУ, 2016. 85 с
11. Сидоренко О.П., Чебан О.М. Плани семінарських занять та тестові завдання для перевірки знань з дисципліни «філософія» (для студентів усіх спеціальностей) . Одеса: ОДАУ, 2017, 54 с.

12. Таран В. О. Соціальна філософія : навч. посіб. / В. О. Таран, В. М. Зотов, Н. О. Резанов. – К.: Центр навч. л-ри, 2009. – 272 с.

Навчально-методичне видання

. Самуйлік М. М. Філософія. Конспект лекцій. Одеса: ОДАУ, 2023, 100 с.

М.М. Самуйлік

ФІЛОСОФІЯ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Обєм 4 др. арк.,

Одеса: “ОДАУ ”, 2023